

F ü l ö p G é z a

Közönségsszervezés és magyar olvasóközönség
a felvilágosodás idején és a reformkorban.

/ Kandidátusi disszertáció /

Budapest, 1973.

I.

T a r t a l o m

Bevezetés	1.	1.
I. Európai kitekintés	19.	1.
Polgári társadalom, polgári könyvkultúra és olvasóközönség	19.	1.
II. A magyarországi politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok	27.	1.
III. Művelődési törekvések és eredmények - könyv- és olvasási kultúra	36.	1.
a/ A felvilágosodás idején	36.	1.
b/ A reformkorban	54.	1.
IV. Közönségszervezés, olvasóközönség, olvasmányok	63.	1.
a/ A közönség fontosságának felismerése, közönség-szervezés a felvilágosodás idején	63.	1.
1. Olvasókörök, klubok	71.	1.
2. Kölcsonkkönyvtárak, olvasókabinétek	77.	1.
3. Irodalmi diáktársaságok	104.	1.
4. Az olvasmányok ellenőrzése a fenn- renoi reakció idején	115.	1.
b/ Közönségszervezés és olvasóközönség a reformkorban	121.	1.
1. Kaszinók, társalkodó egyletek, olvasóegyesületek	133.	1.
2. A diáktársaságok a reformkorban	189.	1.

II.

3. Egyesületek, szervezetek a köz- nép művelésére, és olvasóvá nevelésére	199.	1.
4. Kölszönkönyvtárak a reformkorban	207.	1.
5. Nyilvános könyvtárak, könyvjtemé- nyek	218.	1.
V. Az olvasóközönség nagysága és társadalmi tagozódása; könyvgyűjtés		
a/ Főrangú olvasók: főpapok és főurak .	233/a.	1.
b/ Középrendű olvasóközönség	234.	1.
1. Ártelmiség, hivatalnok-nemesség.	234.	1.
2. Vidéki birtokosnemesség	261.	1.
3. A katolikus és protestáns papság.	308.	1.
c/ Városi polgárság	334.	1.
d/ A parasztság	338.	1.
Összegezés	343.	1.
Jegyzetek	351.	1.
Rövidítések	351.	1.

Bevezetés

A marxista irodalomtudomány, de az újabb, szociológiai szempontokat érvényesítő polgári irodalomtörténetek egy része is az irodalmi élet szerves részének tekintti az olvasót, azaz a különböző műveltségű, ízlésű és más-más társadalmi rétegekhez tartozó olvasók összességét, az olvasóközöniséget. A modern szociológiai eredményeken alapuló marxista kutatás a korábbi egyoldalúan író- és mű-centrikus tartalmi, esztétikai és formai vizsgálódáson túlmenően sokoldalúan, dialektikusan és konkrétan elemzi az irodalom és társadalom kölcsönös kapcsolatát, főként két vonatkozásban: egyrészt arra kérdésre keres választ, hogy hogyan hat valamely korban a társadalom, azaz a differenciált összetételű közöniség az irodalmi élet egészének, az írók gondolkodásának, az írói művek létrejöttének, eszmei tartalmának és művészi formájának sajátosságaira és alakulására, másrészt arra, hogy hogyan hat vissza az írói alkotómunka eredménye, az irodalmi mű egy-egy korban az olvasóra, a közöniségre, a közöniség egyes rétegeire, hogyan formálja, alakítja a társadalmi ízlést és közgondolkozást. /1./

A hazai írók jóval előbb felismerték a "közöniség" szerepét és fontosságát, mintsem a módszeres magyar irodalomtörténetírás kialakult volna. Már a középkori kódexmásolók

is vetettek egy-egy olvasóiknak szánt megjegyzést a kézirat margójára, s a későbbi korok írói is számos esetben szóltak az olvasókhoz, vagy az olvasókról műveik elő- vagy utószavában, /2./néha pártfogásukat kérték, de nem egyszer éppen a munkáik iránti olvasói érdektelenség miatt emeltek panaszt. A 18. század végéig azonban az olvasók szűk csoportja tulajdonképpen nem is tekinthető igazán publikumnak, közönségnek: eleinte az egyházi emberek csekély száma alkotja, majd a főúri és nemesi olvasók s utóbb a lassan kialakuló világi értelmiség kis körével bővül. Polgári jellegű olvasóközönség a magyar irodalom polgárosodásával, az irodalmi élet polgári fejlődésével egyidőben és párhuzamosan, tudatos közönség-szervező tevékenység révén alakul ki a felvilágosodás idején és a reformkorban, s dolgozatunknak éppen e közönség-szervező folyamatnak és az eredményeként kialakult magyar olvasóközönség nagyságának, társadalmi tagozódásának és olvasási kultúrájának vizsgálata a célja. E közönség-szervező munkálkodást is az írók kezdeményezik, Bessenyei és társai, majd követőik és a 19. század első felének nagy közéleti egyéniségei, művelődéspolitikusai is folytatják. Bessenyeiék már az irodalmi élet és az irodalmi fejlődés fontos tényezőjének tekintik a közönséget, de a mű és közönség kapcsolatában a művet tartják elsődlegesnek: irodalmi művekkel, előbb fordításokkal, majd eredetiekkel akarnak maguknak közönséget ne-

velni. Kölcseynél ez a viszony már mint dialektikus kapcsolat fogalmazódik meg: „Írók és olvasók örökös viszonyban vannak egymással, íróval együtt halad az olvasóközönség, együtt állapodik meg, együtt marad hátra.”/3./ Kemény Zsigmond a Pesti Napló 1852-1853. évfolyamában jelent Élet és irodalom című esszé-sorozatában társadalom és irodalmi élet összefüggéseit elemezve nagy jelentőséget tulajdonít a közönségnek, s felismerve, hogy a politikai viszonyok és a társadalom alakulása maga után vonja a közönség iszlésének és irodalmi érdeklődésének változását is, történetileg és egy-egy időszakon belül differenciáltan vizsgálja a maga kora és az előző idők magyar olvasóközönségét. Figyelembe veszi a közönség társadalmi tagozódását, a különböző rétegek életformáját, iskolázottságát, műveltségi színvonalát, művelődési igényeit és lehetőségeit, továbbá az időszerű politikai és közéleti események hatását a közönség érdeklődésének alakulására, valamint a hazai és külföldi irodalom termékei iránti érdeklődés indítékait is s a maga korában újból fontos követelménynek tartja művelt olvasóközönség nevelését, amelytől elsősorban a magyar irodalom támogatását várja, de a külföldi művek és a tudományos munkák megismerését is feladatának tartja./4./

A magyar irodalomelméleti gondolkodásban és irodalomtörténetírásban Horváth János honosítja meg a közönség

szerepének olyan értelmezését, mi szerint az író és írott mű mellett az olvasó "mindennemű irodalmiság", az un. "irodalmi alapviszony" egyik "végső feltétele". A Minerva című folyóirat 1922.évf.-ban közzétett Magyar irodalomismeret című tanulmányában az időben folytonosan változó irodalom állandó lényegét így fogalmazza meg: "Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével." /5./ A közönség vizsgálatának Horváth János irodalomtörténeti munkáiban is jelentékeny szerep jut. A magyar irodalmi műveltség kezdeteiben pl. a kolostori irodalom közönségéről, A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfiig című művében pedig az un. hagyományörző közönségről szól. /6./ Horváth elméleti alapvetése és irodalomtörténeti munkássága nyomán több polgári irodalomtörténész vizsgálta az íróval és a művel együtt az irodalom közönségét is. Thienemann Tivadar pl. Irodalomtörténeti alapfogalmak című szellemtörténeti munkájában/Pécs, 1931./ tette magáévá Horváth Jánosnak az irodalmi alapviszony kapcsán megfogalmazott alapelveit /7./, mások /pl. Alszeghy Zsolt, Brisits Frigyes, Farkas Gyula, Szerb Antal/ a magyar irodalom egészét, vagy egy-egy korszakát feldolgozó összefoglaló munkáikban - de első helyen Waldapfel József "Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780-1830." c. művében - szóltak a közönségről is, de összefoglaló magyar közönségtörténet nem készült.

Történtek ugyanakkor kísérletek a felszabadulás előtt egy-egy személy /főúr, főpap, nemes, író, tudós stb./ könyvtárának és olvasmányainak, vagy a könyvkereskedői kölcsönkönyvtárak és a kassinói s olvasóegyleti könyvtárak állományának és olvasóinak a vizsgálatára is /a legtöbb ilyen írás a Magyar Könyvszemlében látott napvilágot/, sőt Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században című monográfiájában /Bp.1939./ egy egész század különböző társadalmi rétegekhez tartozó magán-könyvgyűjtőinek a könyvkulturáját és olvasmányait vette számba. /Könyvének alcíme: Főpapok és főúrok, nemesek és polgárok gyűjteményei./ Hermann Egyed és Éberhardt Béla A veszprémi egyházmegye papságának könyvkulturája és a könyvállománya a 19.század elején című munkájukban / Veszprém,1942./ a Dunántul egy részére kiterjedő, egyetlen társadalmi réteghez, a katolikus alsópapsághoz tartozó olvasók olvasmányanyagát vizsgálják az 1810-es években. A Magyar művelődéstörténet IV. és V.kötete /Bp.1942-1943./ külön fejezetet szentel a 18. ill. 19.század olvasóközönségének is Alszeghy Zsolt /A könyv és olvasója/ ill. Farkas Gyula/Iró és olvasó a XIX.században/ tollából. E két fejezet azonban - a mű nem tartalmazván irodalomtörténeti áttekintést - elsődlegesen szellemtörténeti jellegű, író- és műcentrikus irodalomtörténeti összefoglalás, amely a korabeli közönségviszonyokra is kitér./Különösen az Alszeghy-féle 18.száza-

di rész közül számos értékes és tanulságos adalékot. /
A felvilágosodás korának olvasóközönségéről és népszerű olvasmányairól ad áttekintést Kulcsár Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján című munkája, de kellő előtanulmányok hiányában arra törekszik, hogy "mennél több jellemző adat, vélemény, nyilatkozat felhasználásával" megismertesse "a jelenségek és változások egykoru értelmezését is. "/Bp.1943.6.p./ Munkájának valóban legnagyobb értéke a gazdag és sokrétű korabeli adatanyag feltárása. Számos a könyvvásárlókra, előfizetőkre és olvasókra vonatkozó adalék található még a különböző könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti tanulmányokban és közleményekben.

Felszabadulás utáni irodalomtörténetírásunk alkotásai, az irodalomtörténeti szintézisek, de a különböző korról, műfajokról vagy írókról készült monografikus feldolgozások és részlettanulmányok is általában nagy figyelmet fordítanak az irodalom és társadalom kapcsolatainak, összefüggéseinek vizsgálatára. Elsősorban és rendszeresen azonban e művek is a társadalmi tényezők hatását elemzik az irodalmi életre és az írói művekre, az irodalom hatását a közönségre s e közönség alakulását, rétegződését, egy-egy korban betöltött szerepét, olvasmányait - bár nem hagyják figyelmen kívül, de nem vizsgálják szisztematikusan. Komlós Aladárnak hamarosan a felszabadulás után megjelent átfogó és uttörő jelentő-

ségű irodalomszociológiai tanulmánya, az "Irodalmunk társadalmi háttére" /Bp.1947./ - ahogy már a címe is jelzi - szintén a társadalmi tényezők irodalmat meghatározó és alakító szerepét tekinti át első helyen, kitér az írók származására, társadalmi hovatartozására is, de a közönség fejlődését és összetételét csak másodlagosan veszi figyelembe, egy-egy korszak áttekintése során esetlegesen szól róla. A felvilágosodás- és reformkori vonatkozású marxista művelődés-, irodalom-, sajtó- és könyvtártörténeti tanulmányok legtöbbje érinti a közönség problematikáját is, de a kérdés vizsgálata különösen Benyő István, Lukácsy Sándor és Pándi Pál irodalomtörténeti munkáiban kap nagy hangsúlyt. Pándi Pál munkásságából ilyen vonatkozásban is kiemelkedik "Kisértetjárás" Magyarországon című 2 kötetes műve /Bp. 1972./, amelynek " a 19.századi utópista szocialista és kommunista /Összefoglalóan: uj-szociális/ eszmék korai hazai elterjedése s a rájuk irányuló figyelem"elemzése a tárgya. /7.p./ Az újabb sajtótörténeti monográfiák szerzői közül Dezsényi Béla /Dezsényi Béla-Nemes György A magyar sajtó 250 éve. I. Bp. 1954.című művében/ és Kókay György / A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. 1780-1795. Bp.1970./ közlik az időszakai sajtótermékek előfizetőire, olvasóközönségére, elterjedettségére vonatkozó adatokat is s e problémakörök vizsgálata ugyan-

csak helyet kap az egyes folyóiratokat elemző feldolgozásokban /pl. T.Erdélyi Ilona: Irodalom és közönség a reformkorban. Pesti Divatlap. Bp.1970. és Tamás Anna: Az Életképek. 1846-1848. Bp. 1970./ . A Könyvtártudományi Tanszék munkatársai által Kovács Máté vezetésével összeállított és bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel megjelent A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében című gyűjtemény /1-2.köt. Bp.1963-1970./ felvilágosodás- és reformkori fejezeteihez magam válogattam a korabeli közönség és olvasási kultúra jellegét bemutató fontosabb egykoru dokumentumokat s tettem kísérletet - ~~aterjedelemadta~~ szűk keretekben - a történeti fejlődés bemutatására. Számos történettudományi munkában is szó esik a korabeli közéleti érdeklődés szám-bavétele kapcsán a politikai jellegű, mozgósító szerepet betöltő olvasmányokról, így pl. Benda Kálmánnak a magyar jakobinus szervezkedésről szóló műveiben /A magyar jakobinus mozgalom iratai. 1-3.köt.Bp.1967., A magyar jakobinusok. Bp. 1957./ a radikális gondolkodásu értelmiség hazai és külföldi olvasmányairól.

Megszaporodik a felszabadulás után az olyan írásoknak a száma is, amelyek kifejezetten valamely rövidebb időszak közönségének, illetve a közönség valamely rétegének és olvasási kultúrájának vizsgálatát tekintik elsődleges feladatuknak. Összefoglaló, a magyar közönség-

történet egészét vagy akár egy nagyobb történeti kor-
szakát átfogóan tárgyaló munka most sem születik, de
létrejön számos értékes adatanyagot, adalékot és figye-
lemre méltó elvi megállapításokat, értékelési szemponto-
kat tartalmazó résztanulmány. A felvilágosodás és a re-
formkor teljes időszakában egyetlen műveltségi csoport-
hoz tartozó olvasósétegek, az iskolai diáktársaságok
tagságának olvasási kulturáját dolgozza fel forrásérté-
kű, terjedelmes monográfiában Bodolay Géza /Irodalmi di-
áktársaságok 1785-1848. Bp.1963./. Ugyanerre a két kor-
szakra terjed ki Bisztray Gyulának a Horváth János tisz-
teletére 1948-ban kiadott Magyar Századok című emlékkönyv-
ben közzétett, "A prenumeráció" című tanulmánya, amelyben
a közönség nagyságát és társadalmi rétegződését a lapok
és könyvek előfizetői jegyzékei alapján tekinti át. A köz-
önségszervezés terén jelentékeny szerepet játszó jakobi-
nus olvasókörekről, a felvilágosodáskori olvasókabinétek-
ről és a reformkori kölcsönkönyvtárakról Kókay György,
Léces Károly, Biró Ferenc, Lukácsy Sándor, Kis Elemérné,
Nagydiósy Gézáné és Szabad Györgyné Szegő Judit tollából
jelentek meg fontos résztanulmányok./8./A reformkor er-
délyi kaszinóit, társalkodó egyesületeit és olvasóegylete-
it veszi számba röviden Dankovits Ádám, egy-egy hasonló
magyarországi egyesületről ír folyóiratcikket Fejős Imre
/az országgyűlési ifjak társalkodó egyesülete/, Kőncsöl

Imre /Fejér-megyei olvasótársaság/, Lukácsy Sándor /Borsodi olvasókör/, Halász Anna /Zempléni kaszinó/, Kanyar József /Somogy-megyei olvasótársaság/, Szecskó Károly /egri kaszinó/ és Nagydiósy Gézáné /tordai nőegylet/. A köznép, a parasztság olvasóvá nevelésének egy felvilágosodáskori tervezetét ismerteti és elemzi Kókay György, a mesterlegények számára felállítandó reformkori olvasókörét Batári Gyula és a parasztság irodalmi kulturáját Dégh Linda. Számos közlemény és tanulmány foglalkozik az olvasási kultúra terjesztését és színvonalának emelését célzó közkönyvtár-alapítási tervekkel és kísérletekkel, valamint a korabeli közkönyvtárakkal és olvasóközönségükkel. /Pl. Kostyál István, Jakab Géza - Németh László és Kuntár Lajos Festetics Györgynek megyei könyvtárakat létrehozni kívánó 1820-as évekbeli kezdeményével és ennek Somogy-, Zala-, Vas- és Sopron- megyei eredményével; Bruckner János és Tóth András az Egyetemi Könyvtárral; Berlász Jenő, V.Windisch Éva és Ferenczsyné Wendelin Lídia az Országos Széchényi Könyvtárral; F.Csanak Dóra és Berlász Jenő az Akadémiai könyvtárral; Móra László a Műegyetemi könyvtárral, Hernád Ferenc és pécsi Klimó-könyvtárral; Somkuti Gabriella a marosvásárhelyi Teleki-Thékával stb./. A különböző társadalmi rétegekhez, foglalkozási csoportokhoz tartozó magánszemélyek olvasmányait és magánkönyvtárait áttekintő és elemző írások e személyek olv

vasmányain tulmenően gyakran képet adnak az illető réteg vagy csoport egészének irodalmi érdeklődéséről és műveltségi színvonaláról is, vagy legalább is következtetni engednek rá. Legtöbb publikáció az írók magánkönyvtáiról és olvasmányairól látott napvilágot; Bessenyei olvasmányairól és Kölcsey könyvtáráról pl. Lukácsy Sándor írt, Batsányi könyvtáráról Katona Jenő, Péczely Józseféről Biró Ferenc, Kazinczyéről Barcza József, Vörösmartyéről Csapodi Csaba, Aranyéről Debreczeni István, Petőfiéről Katona Jenő és Mezősi Károly, - hogy csak a fontosabbakat említsük, - de mindezen írások közt is kiemelkedő jelentőségűek Bényei Miklósnak elmélyült kutatómunkán alapuló tanulmányai Eötvös József könyvtáráról és olvasmányairól. /9./ Az írók mellett az értelmiség más csoportjaihoz, a nemesi származású hivatalnokréteghez és a gazdálkodó birtokosnemességhez tartozó személyek magánkönyvtárai közül is ismertetett néhányat az irodalom. Bölöni Farkas Sándor könyvtáráról pl. Lukácsy Sándor, olvasmányairól pedig Gál István, Szűts Adolf győr megyei alügyész könyvtáráról Vörös Károly, Bágya Zsigmond erdélyi uradalmi igazgatóéről Vita Zsigmond, Skublics Imre és Skublics Károly Zala megyei birtokosnemesekéről Jakab Géza és Németh László, Sárközy István somogyi birtokos és megyei alispánéről Móssa Ernő közül tanulmányt a közülük különösen Vörös Károlyé részletes

és a könyvtár állományát mélyen és körültekintően elemző munka, amely Szűts Adolf irodalmi érdeklődésében egy egész réteg, a polgárosodás útján megindult reformernemenesség szellemi magatartását, gondolkodását is felismeri és bemutatja.

+

A közönségtörténettel foglalkozó műveknek e körántsem teljes számbavétele jól mutatja a felszabadulás utáni fokozott érdeklődést a problémakör iránt. Dolgozatunkban mindezeket a munkákat feldolgoztuk és további kutatásokat folytattunk elsődleges korabeli források feltárására. Összegyűjtöttük és elemeztük a felvilágosodás és reformkor időszakai sajtójának idevágó közleményeit, s lehetőség szerint az olvasókabinétek és kölcsönkönyvtárak használati szabályzatait és katalógusait, a kaszinói, társalkodóegyleti és olvasóegyleti könyvtárak alapszabályait, tagnévsorait és könyvjegyzékeit, továbbá a magánkönyvtárak publikált jegyzékeit. Kézirattári és levéltári kutatásokat végeztünk az ország több könyvtárában és levéltárában /Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Békéscsabai Megyei Könyvtár, a bencés rend pannonhalmi könyvtára, a Dunántuli Református Egyházkerület pápai könyvtára, Győr megyei levéltár, Zala megyei Levéltár, Vas-megyei Levéltár, Békés-megyei Levéltár/s

hozzájutottunk magántulajdonban levő kéziratokhoz is. E kéziratok források: eddig ismeretlen és feldolgozatlan kaszinói és olvasóegyleti alapszabályok, jegyzőkönyvek, könyv- és folyóiratjegyzékek, magánkönyvtárjegyzékek, kéziratok versgyűjtemény és olvasónapló, s egyéb dokumentumok. /10./ Számos reformkori alapítású kaszinó és olvasóegylet történetéről jelent meg kiadvány fennállásának 50. vagy 100. éves jubileumára, ezek többsége azonban - megjelenésük idejének, a milléneumi kornak, ill. a két világháború közti időszaknak "hazafias" modorát és stílusát tükröző - ünnepi, gyakran patetikus hangvételű megemlékező írás. A reformkori tagság nagyságára, összetételére, a folyóiratokra és a könyvállományra vonatkozó adataikat - egyéb források hiányában, vagy azok mellett - természetesen figyelembe vettük és felhasználtuk.

Említettkük már, hogy a felvilágosodás idején és a reformkor időszakában tudatos közönség szervező és olvasónevelő tevékenység folyt. Dolgozatunkban egyrészt a tevékenység eszközeit, módozatait és intézményeit vizsgáljuk, másrészt az eredményeként létrejött polgári jellegű olvasóközönség nagyságát, társadalmi és foglalkozási megoszlását és olvasmányait, olvasási kultúráját. Összefoglaló és átfogó képet kívánunk nyújtani a két időszak közönségviszonyairól, de teljességre nem törekedhe-

tünk, egy minden részletében árnyalt kép megrajzolá-
sához további elemző részkutatások és előtanulmányok
szükségesek még. A közönségsszervezésnek elsősorban az
intézményes, egyesületi formáit vizsgáljuk, mert e
keretekben történt a szélesebb rétegek, a nem hivatá-
sukból, foglalkozásukból adódóan olvasók, az un. át-
lagolvasók olvasóvá nevelése. Ugyanakkor nem hagyjuk
figyelmen kívül a közéleti események, az irodalom és
irodalmi élet, továbbá az időszakai sajtó mozgósító és
gyakran spontán közönségnevelő funkcióját, valamint a
közönségsszervezést akadályozó tényezők gátló szerepét
sem. Az eredmények mellett szólunk megvalósulatlan ter-
vekről, elképzelésekről is, mint amelyek szintén jel-
lemzőek a korabeli törekvésekre.

Célkitűzésünknek megfelelően a dolgozat felépíté-
se, szerkezete a következőképpen alakul: "Európai kite-
kintés. Polgári társadalom, polgári könyvkultúra és ol-
vasúközönség" című I. fejezete összegezi azt a folyamatot,
amely Európának a polgári fejlődésben élenjáró országai-
ban a politikai események, a kapitalizálódó gazdasági é-
let, a tudományos és kulturális élet fellendülése nyomán
a könyvkultúra fejlődése terén végbement és az olvasás
társadalmi méretűvé válásához, fejlett olvasóközönség
kialakulásához vezetett, s amely Magyarországon is ösz-
tönsőleg hatott és példaképpül szolgált a hazai törekvé-

sek számára. A II.fejezet /" A magyarországi politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok"/ azokat a hazai politikai, gazdasági és társadalmi eseményeket és eredményeket veszi számba, amelyek a Bécs ellenes függetlenségi törekvések és a polgárosodásért folyó küzdelem során széles rétegekben keltettek érdeklődést a különböző közéleti, politikai vonatkozású kiadványok iránt és így spontán közönségnevelő szerepet is betöltöttek. A "Művelődési törekvések és eredmények - könyv- és olvasási kultúra" című III.fejezet /külön felvilágosodás- és reformkori alfejezetben/ a művelődési,irodalmi,nyelvi, oktatásügyi és tudományos törekvések hatását vizsgálja a könyvkultúra és közönség fejlődésére. A dolgozat két főrésze a IV. és V.fejezet. A "Közönségszervezés,olvasóközönség,olvasmányok" című IV. fejezet külön ^{Bécs} alfejezetheként tárgyalja a felvilágosodás és a reformkor időszakát. " A közönség fontosságának felismerése. Közönségszervezés a felvilágosodás idején" című első része Bessenyeinek és társainak, illetve követőinek tudatos közönség szervező kezdeményezése után az irodalom a kritika, a nyelvújítási törekvések, a meginduló magyar időszaki sajtó, a kezdődő színjátszás és a politikai élet irodalomnépszerűsítő és olvasónevelő hatását tekinti át, majd külön részfejezetekben elemzi a kor szélesebb rétegeket olvasókö-

zönsséggé nevelő egyleteinek: az olvasókörieknek és kluboknak, a kölcsönkönyvtáraknak és olvasókabinéteknek és az irodalmi diáktársaságoknak a működését. Kitér végül azokra az intézkedésekre, amelyekkel az udvar a Martinovics-mozgalom felszámolása után az olvasmányok ellenőrzését is biztosítani kívánta, s amelyek időlegesen le is lassították a fejlődést. A IV. fejezet második része, a "Közönségsszervezés és olvasóközönség a reformkorban", elsőként a Széchenyi fellépése, majd a reformkori események nyomán megélénkülő közéletnek, a politikai vitáknak, az egyre radikalizálódó irodalmi életnek, a polgári kritikának és a folyamatosan gyarapodó időszakai sajtótermékeknek hatását követi nyomon, majd ismét külön részfejezetekben vizsgálja a közönségsszervezés intézményes formáit: a kaszinókat, társalkodó egyleteket és olvasóegyesületeket, a reformkorban is továbbélő iskolai diáktársaságokat és kölcsönkönyvtárakat, a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére létrehozott egyesületeket, s végül a nyilvános könyvtárakat és közgyűjteményeket, amelyek közül néhány már a felvilágosodás idején is működik, de most kezdenek szaporodni és járulnak hozzá hatékonyabban az olvasási kultúra színvonalának emelkedéséhez. A közönségsszervezés különböző intézményes formáinak áttekintése során elterjedettségüket, ill. tagságuk létszámát és társadalmi hovatartozását, valamint azt az olvasmányanyagot elemezzük, amely ott az

olvasók rendelkezésére állt. "Az olvasóközönség nagysága és társadalmi tagozódása, könyvgyűjtés" című fejezet tulajdonképpen az előzőkben vizsgált sokirányú közönség-szervezés eredményeinek az összegezése. Annak számbavétele, a lapok és könyvek előfizetési jegyzékei és a különféle egyesületi, társasági névsorok alapján, hogy a reformkorban már a társadalom minden rétegére kiterjedő közönség milyen nagyságu volt s hogyan oszlott meg, továbbá, hogy az egyes rétegek /főrangú olvasók: főpapok és főurak; középrendű olvasóközönség: értelmiség, honoráciörök és hivatalnok-nemesség, vidéki birtokosnemesség, katolikus és protestáns papság; városi polgárság; parasztság/ milyen mértékben vállaltak részt az irodalom támogatásából mint előfizetők, hogyan kapcsolódtak be az olvasásba és a könyvgyűjtésbe, milyen jellegűek és összetételűek voltak magángyűjteményeik és olvasmányaik.

A forrásanyag és irodalom feldolgozási módja a fejezeteken és alfejezeteken belül történeti szempontu, a fejlődési tendenciákat igyekeztünk bemutatni minden egyes jelenség, intézmény és problémakor vizsgálatakor. A különböző gyűjtemények könyvállományát műfajok, ismeretágak, problémakörök szerint csoportosítva elemeztük, egyes művek külön, részletesebb vizsgálatára azonban - a kiadványok nagy száma miatt - nem volt lehetőségünk.

Az anyag feldolgozásának mélységét és részletességét tekintve vannak a dolgozatban kisebb, szükségszerű eltérések, aránytalanságok. Az irodalomban már feldolgozott és elemzett kérdéseket - támaszkodva és hivatkozva a megjelent publikációra - rövidebben és átfogóbban ismertettük, míg az új, eddig ismeretlen eredményeket valamivel részletesebben, bővebben dokumentálva foglalmaztuk meg.

Munkánkkal a magyar művelődéstörténet e fontos időszakának jobb megismeréséhez szeretnénk hozzájárulni.

I. Európai kitekintés

Polgári társadalom, polgári könyvkultúra és olvasóközönség

Az ujkor kezdetét jelentő 17.század közepe angol polgári forradalommal gyökeres változások kezdődnek az európai gazdasági, társadalmi és művelődési viszonyokban. A forradalom győzelme után Angliáa a kapitalizmus klasszikus országává válik. A polgári forradalmi eszmék a 18.században Franciaországban is tért hódítanak, a francia polgárság a gazdasági hatalom birtokában a felvilágosodás polgári ideológiáját állítja szembe a feudális abszolutizmussal és a katolikus egyházzal s eszméileg így készíti elő az 1789-i francia forradalmat, amely Franciaországban is véget vet a feudalizmusnak. A felvilágosodás és a francia forradalom az összes korabeli és 19.századi európai forradalmi mozgalom ideológiai támasza és ösztönzője lesz, termékeit Európaszerte olvassák s belőlük merítenek példát a félgyarmati függőségben élő közép- és keleteurópai országok polgári és függetlenségi törekvéseinek képviselői is. Az 1789-i és az 1848/49-i polgári forradalmak közötti időszakra a kapitalizálódás és polgárosodás megerősödése és térhódítása jellemző egész Európában politikai, gazdasági, társadalmi és művelődési vonatkozásban egyaránt.

A kapitalizálódás során kibontakozó ipari forradalom megteremti a modern nagyipart s vele együtt az új társadalmi osztályt, a proletariátust. A nagyipari üzemekben folyó bonyolultabb munka, a gazdaságos termelés érdeke magasabb képzettséget kíván az ott dolgozó munkásrétegektől, ezért minden polgári forradalom, ill. polgári állam oktatási programjában megtalálható az általános tankötelezettség bevezetése. A polgárság gazdasági tevékenysége, a polgári gazdasági és állami élet irányítása, a tudományos és kulturális tevékenység a közép- és felsőfoku iskolai intézmények fejlesztését teszi szükségessé. Kialakul egy olyan jellegű polgári iskolarendszer, amelynek révén a polgári állam intézményesen gondoskodik az állampolgárok felkészítéséről közéleti pályájukra, társadalmi, gazdasági és kulturális tevékenységükre. Az alsófoku oktatás - legalábbis elvben - mindenkire kiterjed, de tetemesen gyarapszik a közép- és felsőfoku tanulmányokat végzők száma is. Létrejön egy meglehetősen széles és differenciált érdeklődésű értelmiségi és szakemberréteg, de megnő az olvasók száma az alsóbb rétegek körében is, az olvasás társadalmi méretűvé válik. Az értelmiségiek és a szakemberek hivatásukból, foglalkozásukból adódóan olvassák a tudományos és szakirodalmat, de szabad idejükben a polgári kor gazdag szépirodalmát is. Mellettük az u.n.

Átlagolvasók széles rétege elsősorban ismeretszerzési és szórakozási céllal olvas. Az olvasók olyan tömegéről van most már szó, amelyet joggal lehet olvasóközönségnek nevezni.

Az olvasás társadalmi méretüvé válását segítették a kor közéleti viszonyai, mozgalmas és izgalmas politikai és kulturális eseményei is. Az angol polgárháború, a felvilágosodás, a francia forradalom, a napoleoni háborúk, a 18. század végi és 19. századi különböző európai polgári és nemzeti mozgalmak és törekvések, majd az 1848/49-es események széles rétegeket, egész népeket, országokat, sőt földrészeket érintettek s az olvasók a rájuk vonatkozó művekből, sajtótermékekből elégitették ki érdeklődésüket és kíváncsiságukat. Mindezek a mozgalmak hatékonyan és tudatosan igénybe vették az írásbeli közlés, a könyv és különösen az időszakai sajtó és a röpiratok agitativ és propagandisztikus erejét. A politikai, gazdasági és társadalmi élet kérdéseit boncolgató és a feudalizmus addig megingathatatatlannak tartott intézményeit megsemmisítően bíráló könyvek mellett óriási ^{írati} röpirodalom keletkezik s mind nagyobb számban jelennek meg nemzeti nyelvű hírlapok és folyóiratok. Növekszik az igény a tájékoztatás és tájékozódás iránt, nyilvánosan bírálják a vezető politikusok és államférfiak cselekedeteit s ugyanakkor tőlük is elvárják, hogy a polgári liberalizmus és

demokrácia szellemében terveikről és elképzeléseikről tájékoztassák a nyilvánosságot./1./

A kiadványok iránti tömeges és differenciált társadalmi érdeklődést a korábbi nyomdatechnikával, késműipari eljárásokkal nem lehetett kielégíteni. Az új közönség nagy példányszámban, a gyors tájékozódás érdekében rövid idő alatt megjelenő és - mivel nagyobb részét kevésbé tehetőes egyének képezték, - olcsó munkákat igényelt. Így került sor a nyomdaiparnak és a könyvek előállításának gépesítésére a 18. század végétől a 20. század elejéig. A 19. század közepéig a következő lényeges találmányok jöttek létre: a papírgyártógép, a papír új alapanyagának: a cellulózénak a felfedezése, a sztereotípia /tömöntés/, a Kőnig-féle gyorsajtó, a rotációs gép, a betűöntő-gép és az új síknyomós eljárás: a litográfia. E találmányok alkalmazása tömegcikké tette a könyvet és megsokszorozta társadalmi hatóerejét: a magas példányszámban megjelenő kiadványok, gyorsan és olcsón jutottak el a megnövekedett és differenciált igényű közönséghez. A kiadványtermés túlnyomó többsége - a polgári és nemzeti igényeknek megfelelően - világi tartalmu és nemzeti nyelvű munka, szemben a feudalizmus időszakának főként egyházi és vallási tartalmu s latin nyelvű nyomtatványával.

A hatalomra került polgárság, a polgári állam meg-

szüntette azokat a feudális jogi kötöttségeket is, amelyek a nyomdai nagyipar⁴ és a nagypéldányszámu könyvkiadás és egyuttal az olvasási kultúra fejlődését is akadályozták. Angliában a cenzurát már a 17. század végén eltörölték, az európai kontinensen erre elsőként Franciaországban került sor, amikor a forradalom 1789-ben az emberi jogok közt iktatta törvénybe a sajtószabadságot. Megszüntették a privilégiumokat, megtiltották a szerző engedélye nélküli jogosulatlan utánnyomást, az ún. rablókiadásokat és törvényesen biztosították a szerzői jogot is. Mindezek a szabadságjogok ugyancsak helyet kapnak a későbbi polgári forradalmak programjában, a korabeli feudális, fél-feudális viszonyok közt élő államokban pedig megvalósításukért harcoltak a polgári erők./2./

A polgárság hatalomra jutásával átalakul a könyvgyűjtés, a könyvtári kultúra arculata is, a francia forradalom időszakára új korszak kezdete az európai könyvtárügy történetében. A feudalizmus-korabeli könyvtárak a tudományok és ismeretek összességét felölelő enciklopedikus gyűjtemények voltak; tulajdonosaik első sorban tehetőse magánemberek /uralkodók, főpapok, főurak/, vagy olyan intézmények, mint az egyetemek, az egyházak, vagy a szerzetesrendek. Mind a magán-, mind a közkönyvtárak általában sárt gyűjtemények, amelyek-

nek használata a tulajdonos vagy a fenntartó engedélyétől függött. A nagyipari nyomdászat és könyvkiadás teljes könyvtermésének gyűjtésére egyetlen könyvtár most már nem vállalkozhatott, az enciklopedikus könyvtár helyét különböző könyvtártípusok foglalták el, amelyek feladat- és gyűjtőkörük szerint gyűjtötték a könyvanyagot és elégítették ki az olvasóközönség differenciált könyvtári igényeit. Az így keletkezett új könyvtártípusok: a nemzeti könyvtárak, a tudományos és szakkönyvtárak, a közművelődési könyvtárak és a polgári igények szerint átalakult iskolai könyvtárak. E gyűjtemények többsége nyilvános intézmény. Átalakulnak a magánkönyvtárak is. A gyűjtők száma megnő s többségük a tudósok, értelmiségiek, szakemberek, polgárok és kisemberek közül kerül ki. Könyvtáraik a foglalkozásuk szerinti szakmunkákat tartalmazó " munkakönyvtárak", vagy a klasszikus és kedvelt írók műveit, mint olvasmányokat felölelő, esetleg egyéb szempontok szerint összeválogatott bibliofil gyűjtemények./3./

A könyv-^{és olvasási} kultúra polgári fejlődése elsősorban és legradikálisabban Nyugateurópa polgári vagy polgárosult államaiban ment végbe. A polgárosodás azonban a kelet- és középeurópai országok könyv- és olvasási kulturájának is egyik jellemző vonása, a 18. század vé-

gén és a 19.század első felében. Magyarországon a 18.század első felében, a török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharcot követő nyugalmasabb időszakban, de feudális viszonyok közt és Habsburg elnyomás alatt az egész ország területén újból megindul ill.tovább fejlődik a könyvkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem. A század utolsó harmadában, a felvilágosodás és a nemzeti függetlenségi törekvések hatására polgári jellegű eredmények is születnek a könyvkultúra terén. Megnövekszik a világi tárgyú, nemzeti szellemű és magyar nyelvű munkák száma, megjelennek a magyar nyelvű időszakai sajtó első termékei. II.József felvilágosult Abszolutista reformjai, szabadabb szellemű cenzura- és sajtórendeletei kedveznek e folyamatnak. A Martinovics-mozgalom elfojtását követő reakció művelődéspolitikája, szigorú cenzurája azonban akadályozza és visszaveti e nemzeti és polgári fejlődést. A radikális értelmiség, a demokrata és liberális nemesség reformkori politikai, társadalmi és kulturális küzdelmei nyomán azután színvonalas polgári-nemzeti könyvkultúra indul fejlődésnek és alakul ki. A kor olvasóközönsége már igényli és fenn is tudja tartani e könyvkulturát, a társadalom minden rétegétől egyre többen vásárolják és olvassák a megnövekedett szépirodalmi, politikai, tudományos és szakirodalmi könyvtermést

és az időszakai sajtó különféle válfajait. Az 1848-1 magyar polgári forradalom vezetői kivívják, a független, felelős magyar kormány pedig törvénybe iktatja a polgári sajtószabadságot./4./

II. A magyarországi politikai, gazdasági
és társadalmi viszonyok /1./

A Habsburg gyarmatosító politika már Mária Terézia uralkodása végén s főként II. József felvilágosult abszolutista rendszere idején /1780-1790/ kiélezte az ellentéteket a magyar nemesség és a bécsi udvar között. II. József polgárosító reformjait /a megyerendszer megszüntetése, a szerzetesrendek feloszlatása, türelmi rendelet, jobbágyrendelet stb./, amelyek számos vonatkozásban a magyarországi polgári fejlődést is segítették, a magyar felvilágosult, ún. josefinista értelmiség lelkesen támogatta. A független nemzeti fejlődést gátló központosító, gyarmatosító intézkedései /Magyarország beolvasztása a központosított birodalomba, a német nyelv hivatalossá tétele stb./ azonban heves ellenállást váltottak ki a nemesség köréből, amely szintén felvilágosult jelszavakat hangoztatva lépett fel ellenük és saját kiváltságaival együtt gyakran egyetemes nemzeti érdekeket is védett. A nemesi ellenállás különösen a II. József halálát követő 1790-1791-i országgyűlésen csapott magasra, amikor azonban az udvar elvben független államnak nyilvánította Magyarországot, a rendek lelkesen koronázták királlyá II. Lipótot /1790-1792/.

Az 1790-es évek ellenállási mozgalmában jelentékeny szerepe volt annak a 18. század második felében kialakult művelt demokrata magyar értelmiségi rétegnek /írók, fiatal ügyvédek, tanárok, hivatalnokok, stb./, amely a felvilágosodás és a polgári reformok híveként már II. Józsefet is támogatta, tőle várván Magyarország demokratikus átalakítását. Ez az értelmiség, felismerve az 1790-es nemesi mozgalom lehetőségét, csatlakozott a nemzeti követelésekhez, de igyekezett összekapcsolni ezeket polgári jellegű társadalmi reformokkal. Így aztán az 1790-es évek első felében a plebejus származású felvilágosult hazafiak és a nemesi patriotizmus hívei együtt harcoltak a bécsi udvar ellen. Közös küzdelmüket I. Ferenc reakciós uralmának /1792-1835/ kezdeti erőszakos intézkedései tovább erősítették, a helyi ellenállási gócok 1793 végére egységes országos mozgalommá szerveződtek s 1794 elején - a rendőrbesugók szerint is - forradalmi volt a helyzet Magyarországon.

A francia forradalom eseményei, a jakobinus diktatura intézkedései azonban megosztották a Habsburg-ellenes magyarországi erőket. A nemesi ellenállók megriadva egy lehetséges polgári forradalom következményeitől az udvarhoz közeledtek, a demokrata hazafiak, a magyar jakobinusok pedig Martinovics Ignác vezeté-

sével a forradalmi szervezkedés útjára léptek. Szervezkedésüket azonban hamarosan felfedezték és a résztvevők ellen politikai pert indítottak: a vezetőket /Martinovicsot, Hajnóczy Józsefet, Laczkovics Jánost, Szentmarjay Ferencet és gróf Sigray Jakabot/ s rajtuk kívül Őz Pált és Szolártsik Sándort kivégezték, számos résztvevőt /Kazinczy Ferencet, Szentjóni Lászlót, Verseghy Ferebce, Landerer Mihályt stb./ hosszú börtönbüntetésre ítélték. A magyar jakobinus mozgalom vérbefojtásával a polgári átalakulásért folyó harc hosszú időre leszorult a politika teréről.

Az udvar és a magyar nemesség szövetségét a magyar jakobinusok célkitűzéseinek napvilágra kerülése, majd a napoleoni háborúk miatti közös félelem tovább erősítette. E császári-rendi kompromisszum azonban 1812-ben véget ért. A háborút követő mezőgazdasági válság, az infláció, majd a devalváció súlyos helyzetbe juttatta a nemességet s kiéleste ellentéteit az udvarral. A nemesség az 1811-i országgyűlésen megtagadta az adót, I. Ferenc pedig válaszul kísérletet tett Magyarország beolvasztására a Habsburg birodalomba. 1825-ig nem hívott össze országgyűlést, a megyékbe törvénytelenül kinevezett királyi biztosokkal hajtatta be az adót. Beolvastási tervét és elnyomó politikáját a Napoleon bukása utáni nemzetközi helyzetben az 1814-i bécsi kongresszu-

son létrehozott Szent Szövetség minden szabadságmozgalom ellen irányuló rendszere is segítette. Az 1820-as évek elején mégis szabadságharcok törtek ki Spanyolországban, Itáliában és Görögországban s a nemesség az olasz felkelés leverésére kért magyar katonaságot megtagadta I. Ferenc⁸től, mire kénytelen volt feladni alkotmányellenes kormányzását és 1825-re összehívta az országgyűlést.

Az 1825-i országgyűlés kevés közvetlen eredménye ellenére is nyitánya lett annak a küzdelemnek, amelyet a liberális középnemesség, majd a demokrata értelmiség az ország függetlenségéért és a polgárosodásért a reformkorban folytatott. Az országgyűlésen lépett a politikai élet színterére gróf Széchenyi István a Magyar Tudományos Akadémia megalapításával. Széchenyi elméleti munkássága és gyakorlati tevékenysége széles körben tudatosította a haladás és nemzeti felemelkedés szükségességét. Nyugateurópai utazása során szerzett tapasztalatai és olvasmányai alapján fogalmazta meg nagy hatásu programját Hitel /1830/, Világ /1831/ és Stádium /1833/ című munkáiban. Az ország polgári átalakulását a nagybirtok kapitalizálása révén, az arisztokrácia vezetésével és a Habsburg-birodalom keretei közt kívánta megvalósítani, támadta az elavult feudális birtokrendszert, a hitel érdekében szükségesnek tartotta

az Ősiség eltörlését, meg akarta szüntetni a dézsmát és a robotot. E polgári program megvalósítását szolgálta gyakorlati tevékenysége is: a közlekedés fejlesztését a Lánchíd építése és a Duna és a Tisza szabályozása, a főurak és nemések műveléséért, valamint a társasélet fejlesztését a Nemzeti Kaszinó alapítása, a korszerű gazdálkodás ügyét a Magyar Gazdasági Egylet és a löversenyek.

A Széchenyi agitációja és alkotásai nyomán megélénkült politikai életre, a kezdődő reformmozgalomra kedvezően hatott az 1830-i ~~francia~~ forradalom és a magyar jobbágyság 1831-i felkelése, a "koleralázadás". Az 1832-36-i országgyűlésen már azok a Széchenyinél is radikálisabb programot képviselő liberális köznemesi politikusok voltak hangadók, akik a polgárosodás ügyét összekapcsolták a nemzeti függetlenség kivívásával és a Habsburgok elleni harcot a nemesség és felszabadított ~~jobbágy~~ jobbágyság szövetségére kívánták alapozni. Az alsó táblán Kőlcsey Ferenc, Szatmár megye követe volt e nemesi elánnak egyik vezetője, a főrendek közül szinte csak Wesselényi Miklós tartozott a radikális reformok hívei közé. Mindketten hatékonyan támogatták Kossuth Lajost, amikor Országgyűlési Tudósítások címen kéziratot ujságot indított, amely az országgyűlés eseményeiről tájékoztatva széles körben népszerűsítette a reformeszméket.

A reformeszmék gyors térhódításának az udvar erőszakos intézkedésekkel akart véget venni. Kőlcseyt pl. 1834-ben visszahívatta az országgyűlésről saját megyéjével, majd lefogatta Wesselényit, Lovassy Lászlót és az országgyűlési fiatalok más vezetőit, végül Kossuthot is; politikai pereket indított ellenük és bebörtönözte őket. A közvélemény azonban az elitélték mellé állt és az 1839-40-i országgyűlésnek sikerült az udvart rákényszeríteni, hogy amnesztiában részesítse a bebörtönöztötteket és leváltsa a nyíltan reakciós kormányt. Kossuth az országgyűlésen folytatta politikai tevékenységét, majd az 1841-ben megindult Pesti Hírlap szuggesztív vezércikkeiben fogalmazta meg politikai és gazdasági programját. A polgárodásért és a nemzeti függetlenségért folytatott harcot összekapcsolva a nemesség és jobbágyság érdekegyesítését tartotta szükségesnek a Habsburgok és magyarországi támogatóik ellenében. Elsődleges feladatnak tekintette az önálló magyar ipar fejlesztését és a magyar gazdasági élet erősítését. Ezért hozta létre az Iparegyletet, a Gyáralapító Társaságot, a Kereskedelmi Társaságot, szervezte meg az első magyar ipari kiállítást /1842/ és szorgalmazta a Fiumába vezető vasutvonal megépítését, valamint ezért tartotta szükségesnek védővám bevezetését a fejlett osztrák ipar

termékeivel szemben.

Kossuth hatásos sajtóagitációjával és gyakorlati tevékenységével szinte az egész nemzetet mozgósította a reformok ügyében a Habsburgok és a kormány ellen. Támogatta a középső- és kisbirtokos nemes-ség többsége, az értelmiség, a kis számu munkásság és a céhlegények s a polgárság egy része is. Ezért került szembe Széchenyivel, aki a tehetősebb rétegek vezetésével, s a kormánnyal egyetértésben akarta a polgári reformokat megvalósítani, a közjogi kérdés, a Habsburgokkal való viszony helygátása nélkül. Az udvar minden módon igyekezett Kossuthot háttérbe szorítani és a reformmozgalom terjedését gátolni. 1843-ban - a kiadó, Landerer Lajos segítségével - elmozdították a Pesti Hírlap szerkesztőségéből és az 1843-44-i országgyűlésen szinte minden javaslatát, köztük a vámügyre vonatkozót is elvetették. Kossuth most - megfosztva a sajtóagitáció lehetőségétől - társadalmi agitációba kezdett, megszervezte a Védegyletet /1844/, s 146 vidéki fiókegyesülete segítségével - a gazdasági eredmények mellett - sokakat állított a reformok mellé és országszerte erősítette az ellenzéki hangulatot. A kossuthi politikát a centralisták ellenzéki csoportja /Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston, Csengerly Antal, Lukács Móric stb./ is támogatta. Lényegesen -

abban tértek el tőle, hogy a polgári átalakulás szervezésére központi kormányzatot kívántak létrehozni, a megyerendszerben csak a feudális visszaélések szervezetét látták, de a Béccsel szembeni ellenállás bástyáját, amelynek Kossuth szánta, nem.

A kormány 1846 végén megalakította a konzervatív pártot a reformok ellenfeleiből, majd 1847-ben létrejött az ellenzéki párt is. Az ellenzéki nyilatkozatban kibocsátott egységes programja népképviselőket, örökváltság útján történő jobbágyszabadítást és törvény előtti egyenlőséget hirdetett. E liberális nemesi programköveteléseknél sokkalta radikálisabbak voltak annak a plebejus-demokrata csoportnak a követelései, amelyhez Táncsics Mihály, Petőfi Sándor és a körülötte szervezkedő fiatal írók, értelmiségiek és politikusok tartoztak. Ők a nép, a parasztság szószólóiként a váltság nélküli jobbágyszabadításért harcoltak és a forradalomtól várták a magyar függetlenség és társadalmi átalakulás megvalósulását. Amikor az 1847-48-i országgyűlésen Kossuth radikális követeléseivel teljesen magára maradt a liberális nemesi politikusok ellenében s a kormány a legszükségesebb reformokat is sorra megbuktatta vagy elodásta, az 1848 eleji itáliai, párizsi, majd bécsi forradalom hírére a pesti radikális, forradalmi ifjúság mozdult meg és kezdett cselekedni. Március 15-én forradalmi uton, Petőfi Nemzeti dalát és a saját forradalmi prog-

ramját: a Tizenkét pontot cenzori engedély nélkül
kinyomtatva kivívta a sajtószabadságot és kiszaba-
ditotta a sajtóvétség miatt bebörtönzött Táncsicsot.
Forradalmi követeléseit a tétovázó pozsonyi ország-
gyűlésre és a megriadt uralkodóra, V.Ferdinándra
/1835-1848/ is rákényszerítette.

III. Művelődési törekvések és eredmények -
könyv- és olvasási kultúra./1./

a/ A felvilágosodás idején

A nemzeti függetlenség kivívásáért és a polgári átalakulásért folyó harcot a 18.század utolsó és a 19.század első harmadában ideológiailag elsősorban a felvilágosodás eszméi támogatták. A felvilágosodás nyomta rá bélyegét e kor kulturális arculatára, művelődési és tudományos törekvéseire is. Hívei Magyarországon is "a józan ész" és "világosság" nevében indítottak harcot a "sötét mult" minden hagyománya ellen, a polgári haladás racionalista követelményeit szembesítették a feudális kor gondolkodásával és intézményeivel, keményen bírálták a régi állam-és jogelméletet, a tudományt és a vallást, az irodalmat és művészeteket, az erkölcsöt és a szokásokat. Tevékenységük jelentékenyen átalakította a magyar kultúra és irodalom arculatát, a könyvkultúra jellegét is: diadalra juttatta a magyar nyelvűséget a feudális latinság, a világi életszemlélet, a materialista gondolkodást a vallásos világnézet ellenében. A felvilágosodás kezdeti nyomaival már a 18.század első felében találkozunk Magyarországon, főként Erdélyben. Elsőként külföldet járt magyar főurak ismerik meg, ők

még franciául olvassák termékeit. Szélesebb körben a század utolsó harmadában terjed el. Nyugat-európai osztálybázisa, a polgárság nálunk ekkor meglehetősen szűk és elmaradott réteg még a többségében nem is magyar. Hívei és képviselői főként a liberális gondolkodású nemességből és az értelmiségből kerülnek ki. Kezdetét hagyományosan 1772-vel, Bessenyei György fellépésével szokás jelölni. Őt a fényűző bécsi udvari élet és magasabb kultúra döbbentette rá a magyarság elmaradottságára és műveletlensége tudatára, Mária Terézia testőreként Bécsben ismerte meg a francia és általában az európai felvilágosodás eredményeit is. A magyar felvilágosodás kulturális programját, a magyar nyelvű irodalom és tudomány világi szellemű művelésének szükségességét röpirataiban /Magyarság, 1778; Magyar néző, 1779; Jám-bor szándék, 1781 stb./ fogalmazta meg. "Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem" jelentette ki a Magyarságban. /2./ A magyar nyelv és tudomány ápolása és fejlesztése érdekében Tudós Magyar Társaság felállítását javasolja Jám-bor szándék című munkájában, amely társaság legfőbb hasznának azt tartja, hogy "a nyelvnek előmenetelével együtt a tudomány is az országnak minden rendű lakosaira kiterjed." /3./ A társaság tevékenységi körébe tartozna

még tervezete szerint a szépirodalom művelése, valamint az ipar és a mezőgazdaság fejlesztése is.

Bessenyei széles körű nyelvfejlesztő programja magába foglalja tehát a nemzeti és polgári haladás teljességét, a nemzeti kultúra különböző területeinek ápolásától az ország gazdasági felvirágztatásáig. Számos megállapítása ösztönzően hatott a nemzeti és polgári jellegű könyvkultúra alakulására is. A nemzeti irodalom fejlődése szempontjából alapvető követelménynek tartja eredeti magyar könyvek és magyarra fordított művek kiadását s az olvasóközönség gyarapítását. A budai egyetem "magára vehetné a jó magyar könyveknek megvizsgálását, kinyomtatását. Fordíthatna magyarra Cicerót, Epictetust, Senecát, Rollint, Millot-ot, Hübnert sat... megvennék az ilyen munkákat, s így az univerzitásnak pénze, a nemzetnek pedig magyar könyvei lennének.....ha Volfiust, Flörit, Monteskiöt, Vilándot, Kroneket, Miltont, Donátot sat... magyarul lehetne olvasni, fogadom, hogy egynehány esztendő múlva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok doctusnak van az országba. Mi kár lenne benne, ha a német Cellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarba?" írja a Magyarságban./4./ Fontosnak tartja magyar nyelvű "tudomány és mesterségbeli könyvek",

valamint "szómagyarázó és nyelvtanító könyvek, lexikonok és grammatikák" készítését is. Ez lenne tervezett tudós Társaságának is - a Jámbor szándékban körvonalazott - egyik feladata. "A magyar nyelven íratott könyvek recensiója is a Társaságot illetné..... Ez az egész nemzetre nézve igen nagyhasznú munka lenne. Mert a kijött könyveknek sommás előadásából minden ember tudhatná, minek vehetné hasznát, és mi lenne az ő céljára való..... Ezenkívül a könyvekben lévő hibák felfedezése mind a könyvirónak, mind őrajta kívül másoknak is tanúság és ösztön gyanánt fogna szolgálni... Amely munkák a Társaságtól jutalmat fognának nyerni, azokat a Társaság kiadhatná a maga nyomtatóműhelyében. És ez is, ki nem lehet mondani, mely nagy ösztöne lenne mindeneknek a tudós munkák írására."/5./ Szinvonalas magyar tudományos munkák a külföld érdeklődését is felkeltenék a hazai tudományosság iránt, ugyanakkor kevesebb külföldi könyvre lenne szüksége az országnak s mindez a magyar könyvkereskedelem fellendüléséhez, az ország gazdasági életének fejlődéséhez járulna hozzá.

Bessenyei felvilágosult javaslatai és útmutatásai a magyar könyvkultúra fejlesztésére az ország függő helyzetében és feudális körülmények közt csak részben és fokozatosan valósultak meg, de a mellett, hogy

az őt követő haladó művelődéspolitikusok művelődési programjaiban, sőt a működését megkezdő Magyar Tudós Társaság alapszabályaiban is helyet kaptak, kétségtelenül termékenyen hatottak a felvilágosodás- és reformkori könyvkultúra gyakorlatára és eredményeire is. A Bessenyei utáni akadémiai tervek - Révai Miklós tervezete, Dacsi Sámuel "Pannoniai Féniksz"-e /1790/, vagy Aranka György: Egy erdélyi magyar nyelvmívelő társaság felállításáról való rajzolat a haza felséges rendeihez" című munkája /1791/, - egyaránt a nyelv felvirágztatását, a tudományok és a "szépmesterségek" öregbítését, irodalmi és tudományos munkák alkotását és közreadását várják a tudós társaságtól, szintén a tudományok közé sorolva az ipari, technikai, mezőgazdasági és kereskedelmi szakismereteket is. /6./

Batsányi János és Kazinczy Ferenc a Kassai Magyar Múzeum című folyóiratban tudatosan vallotta Bessenyei programját. A lap 1788 május 1-én kelt bevezetésében Batsányi arról tudósítja az olvasókat, hogy olyan "kisebbszabásu munkákat" adnak közre, melyek "anyagnyelvünk gyarapítására s a tudományoknak hazánkban való terjesztésére szolgálnak." /7./ Ezt a programot fejleszti tovább Kármán József 1794-ben meginduló Uránia-jával, kimondván, hogy az irodalomnak és tudomány-

nak nem elég csak magyar nyelvűnek lennie; eredeti irodalmi munkákra van szükség, ezek érdeklik igazán a közönséget, a nyelvművelés és a fordítás csak utegyenygetés. "Eredeti munkák vezetik a népet a jó formálásra... Ugy van alkotva az emberi szív, hogy semmi néki nem tetszik, amely valamennyire reá nem tartozik. A közéletből való scénák, mindennap előforduló, hazánkat s magunkat illető dolgok, ellenállhatatlanul, vonszanak magukhoz" - hirdeti a folyóirat programját megfogalmazó bevezetésben. Kármán a kor olvasóközönségét a hölgyekkel akarván gyarapítani, az Urániát "különösen az asszonyi nemnek" szánja, mivel "a szépnem az izlés uralkodónéja."/8./

Bessenyei és felvilágosult követői - bár rokonszenvvel kísérik figyelemel a jobbgyság nehéz helyzetét - művelődési célkitűzéseik megfogalmazásakor elsősorban a nemesi és polgári rétegeket tartják szem előtt. Barzeviczy Gargely, akor felvilágosult szellemű közgazdasági írója azonban erőteljesen mutat rá az árutermelés következtében fokozódó jobbgyi kizsákmányoltságra is és elsőik közt emel szót a nép szellemi felemelése és művelése érdekében. "Lehetetlen, hogy rosszabb gazda legyen az, aki a mezeti és gazdasági dolgok valamelyes elméleti ismereteit megszerezte, vagy rosszabb alattvaló legyen, aki a jog és köte-

lesség fogalmával bír... A tapasztalat is azt bizonyítja, hogy minden jobban megy ott, ahol műveltebb és eszesebb a paraszt." - szegedi szembe nyugateurópai útjának tapasztalatai alapján azokkal, "akik a parasztot... tudatlanságban tartani kívánják, s mindenféle művelődési eszközt, mint reá nézve károst, tőle eltávolítani akarják." Ő azok közé tartozik, "akik a parasztot nevelés, erkölcsiség és jobb művelés által javítani és hasznosabbá tenni kívánják," /9./ s ezzel a művelődés körébe a "nyomorult nép"-et is bevonva a nemzet egészére kívánja kiterjeszteni a felvilágosult tudományt, műveltséget és erkölcsöt.

Berzevicsy e radikális programját a Martinovics-mozgalom elfojtását követő császári-rendi kompromisszum reakciós időszakában fogalmazta meg, amikor a haladás ügyének egyetlen területe a nemzeti kultúra lehetett. Ésen a területen élhettek tovább - sokszor csak igen burkolt formában - a felvilágosodás eszméi. Nemzeti kulturánk fejlődéséhez járult hozzá a 19. század elején Széchenyi Ferenc, amikor 1803-ben magyar könyvekből álló tekintélyes könyvtárát és muzeális gyűjteményeit a magyar nemzetnek ajándékozva megalapította a Magyar Nemzeti Múzeumot. Az ország különbö-

ző rétegei és lakosai felismerték az alapítás nagy kulturális jelentőségét és egybehangzónan mint "oly nagy hazafit" köszöntötték érte Széchényit," ki nemzetünk pallérozására, anyai nyelvünk virágzására s hazánk történeteinek igaz ösméretére vezető utnak feltárására" tett áldozatot, s "kihátrányainknak azon nagy veszteségét, melyet a rabló török a néhai Mátyás király által felállított nemzeti könyvtárnak és ritka gyűjteményeknek kipusztításával okozott, pótolgatja, és annak teljes kipótlásának fundamentomát megvetette."/10./

A fogságából 1801-ben kiszabadult Kazinczy Ferenc az adott politikai viszonyok közepette a társadalmi fejlődés és haladás útját ugyancsak kulturális területen látta lehetségesnek és a nyelvújításban jelelte meg. A nyelvújítás elfordulást jelentett ugyan a közvetlen politikai csalekvéstől, de az egységes nemzeti nyelv megteremtése a nemzetté válás útját egyengette, kezdeti formája volt a politikai egységért folyó küzdelemnek. A nyelvművelés ügyének a köznemesiséget is könnyen meg lehetett nyerni, mert a polgári fejlődés egyetlen területe volt, amely nem veszélyeztette közvetlenül a nemesi kiváltságokat. A nyelvújítást Kazinczy Széphalomról /a magyar irodalom első központjából/ szervezte és irányította, s ehhez egyéb

megfelelő orgánusok és lehetőségek hiányában levelezését vette igénybe, tehát kézíratos formát a könyvnyomtatás korában. A nyelvújítás az 1810-es évek végére befejeződött. /11./ A nehézkes magyar nyelv az ortológusok és neológusok harca során újjászületett, alkalmas lett a polgári életre, a legmagasabb műveltség, eznek és tudományos gondolatok kifejezésére és terjesztésére, olyan egységes nemzeti irodalmi nyelvvé vált, amely az egész író- és olvasórétegre kiterjedt, s a közös nemzeti műveltség hordozója lehetett. A Kazinczy vezetésével megújított irodalmi nyelven szóltak a kor kiemelkedő írói, az irodalmi folyóiratok és almanachok is az ő szellemében fejtették ki irodalom- és tudományterjesztő tevékenységüket az olvasóközönség körében.

A nyelvkérdés nemcsak az irodalmi életben foglalt el központi helyet, hanem a közéletben, az országgyűlésen és a megyei életben is. A németesítő jozefinista politikával szembeni nemesi mozgalom eredményeként az 1790.évi 16. törvénycsikk magyar nyelvi tanszék felállítását írta elő a gimnáziumokban és az egyetemen. A törvényes előírás megvalósítását a kormányzat azonban elodázta, a tanítás nyelve a latin maradt. A nemzeti nyelv és kultúra ápolását azok az ekkor alakuló iskolai diáktársaságok, önképzőkörök vállalták /pl.

a Kis János kezdeményezte soptoni liceumi magyar társaság, vagy a pesti egyetem magyar társasága/, amelyek egészen 1848-ig számos későbbi író és politikust készítettek fel az írói ill. közéleti pályára s tagjaikból olvasóközönséget neveltek a felvilágosodás-és reformkori haladó magyar irodalomnak. A magyar jakobinusok demokratikus művelődési programja, amely a népoktatást, a nép felvilágosítását tűzte ki célul és az ország minden nemzeti-sége számára biztosítani kívánta saját nyelvének szabad használatát, ugyancsak nem valósulhatott meg.

A mozgalom elfojtását követő reakció időszakában ismét több ízben napirendre került a magyar nyelv ügye az országgyűlésen. Az 1805-i országgyűlés azt követelte, hogy az országgyűlési és kancelláriai feliratok két nyelven készüljenek, a Helytartótanács a hozzá intézett magyar nyelvű feliratokra magyarul válaszoljon és fogadtassák az 1792-i 17.törvénycikket, amely elrendelte a magyar nyelv bevezetését rendszer tárgyként az iskolai oktatásba. Így született meg az 1805.évi 4.törvénycikk, amely jóváhagyta a magyar és latin nyelvű kéthasábos feliratokat, és kimondta, hogy a Helytartótanács a magyar nyelvű feliratokra magyarul válaszoljon. Néhány megye saját szervezetén belül hivatalossá tette a magyar nyelv használatát a

megyei élet minden területén. /Pest-megye pl.már 1806.január 1-én./ Az 1811-12. évi országgyűlés már az összes magyarországi tisztviselőtől, katonatisztől és paptól magyar nyelvtudást követelt, felvetette a magyar nyelv használatát az országgyűléseken és 1812-től minden iskolában kötelezővé kívánta tenni a magyar nyelv oktatását. Az udvar azonban a rendek más kívánságaival együtt a magyar nyelvre vonatkozókat is elvetette. A nyelv ügyéért folytatott közéleti küzdelem kevés eredménye ellenére is hozzájárult a nemzeti nyelvű és szellemű könyvkultúra fejlődéséhez, a közéleti szereplők és a politikai események iránt érdeklődők figyelmét irányította a művelődési élet e fontos területére.

A legjelentékenyebb eredményt a tizenhárom évi kényszerű szünet után összehívott 1825-27-i országgyűlés is a magyar nyelv, azaz a nemzeti és polgári irodalom és tudomány terén érte el. Itt iktatták törvénybe a magyar nyelv és tudományok ápolására Széchenyi István áldozatkészsége nyomán létrejött Magyar Tudományos Akadémiát. Az Akadémia megalapításával és az előzőleg a Kazinczy munkáját folytató fiatal írókból /Kisfaludy Károly, Bajza József, Vörösmarty Mihály stb./alakult Aurora-kör tevékenysége nyomán Pest az ország kulturális és tudományos központjává vált. Az Akadémia a

későbbiekben nyelvfejlesztő és tudományos munkájával és kiadványaival előmozdította a könyvkultúra fejlődését és hozzájárult a művelt közönség neveléséhez./12./

Jelentékeny közönségnevelő szerepe volt a felvilágosult abszolutizmus neveléspolitikájának és oktatásügyének, valamint a haladó és rekációs erők küzdelmének a nevelésügy terén a rekáció időszakában. A felvilágosult abszolutizmus a gazdaságosabb termelés és a szakképzett és megbízható állami hivatalnokréteg kiképzése érdekében állami kézbe vette és egységesen szabályozta az oktatásügyet és nagy gondot fordított a szakemberképzésre. Az 1760-as években Szempően műszaki jellegű szakiskolát, Selmechányán bányásziskolát alapítottak, a nagyszombati egyetemet pedig orvosi karral bővítették.

A közoktatásügy egységes állami irányítását és szervezetét, a nevelés egész rendszerét az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis körvonalazta. Az új iskolarendszer három vagy négyéves anyanyelvű iskolákból, a rájuk épülő latin iskolákból és királyi akadémiákból, valamint az egyetemből állt. A nagyszombati egyetem a jezsuita rend feloszlata /1773/után állami intézménnyé vált a hozzátartozó egyetemi könyvtárral és nyomdával együtt, és 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre került át. A tanterv már az anyanyel-

vü iskolákban is előírta a számtan és állampolgári ismeretek oktatását az olvasás és írás mellett. A középfok- és felsőfokú intézményekben a latin maradt a tanítás nyelve, és továbbra is nagy hangsúlyt kapott a vallásoktatás, de lényeges újítás volt olyan új ismeretek bevezetése, amelyeket a tanuló leendő hivatali vagy gazdasági pályáján hasznosítani tudott: gyakorlati célú számtan, az ország földrajza, történelme, növény- és állatvilága stb. Lényeges szerepet szánt a Ratio Educationis a "hasznos tudnivalók" el-sajátítása terén a felsőbb tanintézetek könyvtárainak. Könyvtárak szervezését szorgalmazta a királyi akadémiák mellett, de különösen fontosnak tartotta az egyetemi könyvtár korszerű fejlesztését, mert a könyvtárnak, "ha valahol, itt kell a leggazdagabbnak lennie, ahol a hallgatóknak nem felületes mást kell kapniok a tudományokból és mindennemű művészetekből, hanem a legteljesebb kiképzésben kell részesülniök, amit a legjobb könyvek kitartó olvasása nélkül egyáltalán el nem érhetnek." /13./ Ugyanakkor a rendelkezés minden iskolatípus számára előírta a német nyelv oktatását s ezzel a magyarság németesítése terén következő lépést tett.

II. József fontos további polgári jellegű reformokat fogadtatott az oktatásügy terén is, de egyben

folytatta a németesítést Magyarországnak az összmonarchiába való beolvasztása érdekében. Elrendelte az iskolakötelezettséget minden 6-12 éves gyermek számára, s ezért számos új alapfoku iskolát építtetett. A szakeMBERképzést magasabb fokon is bővítette, az egyetemi oktatás keretében új szakjellegű intézményeket állíttatott fel; a bölcsészeti karon belül mérnöki, az orvosin belül pedig állatorvosi intézetet. 1784. évi nyelvrendeletével a teljes németnyelvű oktatást tette kötelezővé s ezért minden tanítótól megkívánta a német nyelvtudást. A rendelkezés megvalósítására a heves nemzeti ellenállás miatt nem kerülhetett sor, s II. József halála előtt e rendeletét is visszavonta. Az 1790-91-i országgyűlés pedig már kimondotta, hogy a király nem vezeti be idegen nyelv használatát Magyarországon, valamint azt is, hogy a közép- és felsőiskolákban tanszék létesítendő a magyar nyelv művelésére. A törvénynek nem sok fogamatja lett, az egyházi iskolákra pl. nem is terjedt ki, de a többiekben is háttérbe szorult a magyar nyelv tanításának ügye, így a korabeli iskolai oktatás alig járult hozzá a magyar olvasóközönség fejlesztéséhez és neveléséhez.

Az országgyűlés által kiküldött művelődésügyi bizottság tervezetei és javaslatai is jórészt a ma-

gyar nyelvű oktatás fellendítésére és a szélesebb körű reális nevelés megvalósítására irányultak. Gyakorlatibbá kívánták tenni a népoktatást, de gondoltak a mezőgazdasági és technikai ismeretek közép- és felsőfoku oktatására, valamint a gazdasági szakismeretek társadalmi terjesztésére is. Ezt szolgálta volna egy létesítendő Gazdasági Egyesület, amely gazdasági munkák és folyóiratok kiadásával is hozzájárult volna az ország gazdasági életének fejlődéséhez. Javaslatot készített az iskolák korszerűsítéséről és gazdasági iskolák létesítéséről a művelődésügyi bizottság számára Tessedik Sámuel is, " a gyakorlati irányu, népnevelés és egyuttal a hazai mezőgazdasági kultúra kiemelkedő uttörője." /14./ Tervei országos szinten nem valósulhattak meg, de Szarvason létrehozta a "gyakorlati-gazdasági szorgalmatossági iskolát", amely 1780 és 1806 közt működve /közben 1796-tól 1799-ig kénytelen volt szüneteltetni/ anyanyelven /magyarul, szlovákul és németül/ oktatott elemi, mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi ismereteket, összekapcsolva az elméleti képzést a gyakorlattal, a termelőmunkával. /15./

A szarvasi iskola példája és Tessedik tanácsai egyaránt hozzájárultak gr. Festetics György híres keszthelyi Georgikonjának, Európa első felsőfoku mezőgazdasági tanintézetének létrejöttéhez. A gazdasága

korszerűsítésén munkálkodó Festetics 1797-ben saját gazdatisztjei képzésére alapította, de hamarosan nyilvánossá tette az intézetet, amely 1848-ig számos felkészült mezőgazdasági szakembert bocsátott ki./16./ Tessedik szarvasi iskolája és különösen a Georgikon már az oktatómunkát és a tanulást támogató szakmunkákból álló könyvtárral is rendelkezett s egész tevékenységükkel hozzájárultak a mezőgazdasági szakkönyvkultúra fejlődéséhez, s a szakismeretek olvasás általi terjedéséhez is Magyarországon.

A Martinovics-mozgalmat követő reakciós idején a két mezőgazdasági iskola elszigetelt, a kormányzat által gyanusnak tartott intézmény volt. Az udvar reakciós kulturpolitikája az oktatásügy terén is érvényesült. Sándor Lipót nádor a nép teljes sötétségben tartását tartotta kívánatosnak Magyarországon s ebben a szellemben nyilatkozott a falusi iskolákról: "..... szükségességüket nem tudom belátni, mert attól félek, hogy a parasztoknak olyan ismereteket nyújtanak, amelyekre nekik nincs szükségük, s amelyek nem fogják őket boldoggá tenni. Az írás és olvasás a falusi népnek véleményem szerint itt nem szükséges." /17./

Az 1806-ban kiadott tanügyi rendelkezés, a II. Ratio Educationis, nem követi ugyan e szélsőséges ál-

laspontot, de teljesen a reakció szellemében készült, szinte minden téren visszalépést jelent az 1777-1 Ratio Educationishoz képest. Az oktatást minden szinten egyházi irányítás alá vonta s a latinul tudó vallásos ember nevelését tűzte ki elsődleges célul. A hittant még az egyetem bölcsészeti és jogi karán is rendes tárggyá tette, a középiskolai tantárgyak számát a reális tárgyak rovására csökkentette. Az egyetemi tanároknak sem engedte meg, hogy önálló kutatásai eredményeit publikálják és oktassák, a vallási dogmákhoz ragaszkodó, kijelölt reakciós kézikönyvekhez kellett alkalmazkodniok. Bár általánosságban hangsította a magyar nyelv oktatásának szükségességét, a középiskolákban a tanítás nyelve a latin maradt, a magyarnak csak néhány nyelvgyakorló óra jutott. A hivatalos iskolapolitikai előírásoknak a katolikus iskolák többnyire maradéktalanul eleget tettek, hatályuk az önkormányzattal rendelkező protestáns iskolákra azonban nem terjedt ki, azok csak a nekik megfelelő részeket fogadták el s a 19. század elején több haladó jellegű tantervi rendelkezést is foganatosítottak. A sárospataki kollégium 1810-i gimnáziumi tanterve pl. a magyar nyelvet önálló tárggyá nyilvánította minden osztályban, s a természettudomány és matematika oktatását is magába foglalta. A magyarországi oktatás azon-

ban egészében alacsony színvonalu és a nemzeti érdekektől idegen volt, a polgárosodó magyar könyvkultúra olvasói bázisának kialakításához kevésse járult hozzá. Ugyanakkor a nemesség nagy része keveset is tördött gyerekei nevelésével, az az értelmiségi-polgári réteg viszont, amely a magyar könyvkultúra szempontjából számításba vehető, még a 19.század első évtizedeiben is meglehetősen szűk. Jelentékenyebb változásokra e téren is a reformkori politikai, társadalmi és kulturális események és eredmények nyomán kerül sor.

b/ A reformkorban

A reformkor a politikai cselekvés és a mozgalmas közélet, társadalmi élet időszaka, a nemzeti kultúra, az irodalom most már nem egyedüli területe a haladásnak, mint volt a Martinovics-mozgalom elfojtása után, hanem a politikai küzdelem hatékony támogatója. A reformkor minden vezető politikusa tudatosan vállalja a művelődés, a magas színvonalú kultúra fontosságát és szükségességét a polgári haladás érdekében és politikai-társadalmi programjuk szerves része és fontos követelése a közműveltség emelése. Széchenyi a Hitelben fogalmazta meg, hogy "minden kifejlődés, előmenetel, erő, érték és szerencsének legmélyebb sarkalata a kiművelt emberfő..... A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma."/18./ A korabeli iskola azonban nem alkalmas a Széchenyi-követelte kiművelt emberfők kiképzésére, tanulóinak nem nyújt korszerű polgári műveltséget. A gimnáziumi oktatás szellemét és jellegét még mindig az 1806-i Ratio Educationis határozza meg; mind a középiskola, mind az egyetem a latin nyelv járma alatt nyög, s nem nyújt gyakorlati ismereteket, nem készít fel az életre. Ugyancsak Széchenyi írja 1835-ben Hunnia című munkájában, hogy a magyar nemesség műveltsége azért olyan fogyatékos, mert a konyhadiákság kényszere miatt semmiféle hasznos dolgot nem tanul." Más

nemzetek az idő szükségéhez és életéhez szabják nevelésüket, míg a szegény magyar még mindig a konyhadiákban botorkál, és husz évi tanulás után, habár mindig első eminens volt is, semmi valódi hasznost nem tud." A latin nyelvben látja a szélesebb áéprétegek művelődésének az akadályát is, ezért a nemzeti nyelvű oktatásért száll sikkra. Ugyancsak fellép az arisztokratikus latin nyelv ellen és a magyar állami és oktatási nyelvhasználat mellett Wesselényi Miklós és Kölcsey Ferenc is . Az 1832-36-i országgyűlés azonban a magyar nyelv ügyében csak annyit ér el, hogy a törvényeket ettől kezdve magyarul is meg kell fogalmazni. A köznemesi eléansék erélyes fellépése nyomán aztán az 1840. évi 6.tc. a közélet szinte minden területén a magyar nyelvet teszi hivatalossá, s végül az 1844-i országgyűlésen sikerül a közoktatásban is kivívni a magyar nyelv jogait a latinnal szemben. A magyar nyelv ezzel elnyeri egyeduralmát a közigazgatás és a közoktatás egész területén.

A reformkor haladó művelődéspolitikusai és pedagógusai a közoktatás magyar nyelvűségéért folytatott harcuk mellett szívósan és eredményesen küzdöttek a gyakorlati jellegű oktatásért is. Már Széchenyi is reáliskolák felállítását tartotta szükségesnek megfelelő természettudományi és műszaki-gazdasági ismeret-

tekkel rendelkező mezőgazda-iparos- és kereskedőréteg létrehozása érdekében./19./ Kossuth pedig - bár szükségesnek vélte "a szellemi tehetségek általános képzését" is, és nem kívánt "minden embert csak földmérőnek, vagy matematikusnak, vagy vegytudósnak, vagy földművesnek stb. nevelni" /20./ - szinte legtöbbször a szakoktatásért tett./21./ Az önálló magyar gyáripar kialakításához nélkülözhetetlennek tartotta az iparoktatás fejlesztését. Oktatási céllal hozta létre 1841-ben az Iparegyesületet is, amely népszerű füzetek kiadása, olvasótermek, mintagyűjtemények és előadások révén terjesztette a kézművesek számára hasznos ismereteket. Kossuth Vállas Antal mérnök 1841-ben "Egy felállítandó magyar központi műegyetemről" kiadott tervezetét is támogatta. A tervezett műszaki főiskola a kormány ellenállása miatt nem valósult meg, de 1846-ban létrejött Pesten az alacsonyabb szintű József-ipartanoda mezőgazdasági és kereskedelmi tagozattal, amelyből később kifejlődött a műegyetem. Eötvös József, a 19.század legkiemelkedőbb magyar művelődéspolitikusa, a műveltséget a társadalmi haladás és átalakulás egyedüli feltételének tartotta, de a közművelődés számos területe közül is kiemelte a népoktatás fontosságát. Művelődéspolitikai elveinek megvalósítására az 1848-as forradalmi események idején lett alkalma, amikor mint vallás- és közoktatás-

Ügyi miniszter kiemelkedő reformtervet - az un.mép-
oktatási törvényjavaslatot - terjesztette az ország-
gyűlés elé./22./

A reformkor polgárosodó köznemesei művelődéspolitikusainál is radikálisabban fogalmazta meg művelődési és pedagógiai felfogását a baloldali, plebejus szemléletű Táncsics Mihály. Mint maga is paraszti származású és a nép felemelkedéséért küzdő író, politikus és pedagógus forradalmi szellemű népnevelési reformprogramot vázolt fel több művében is: a nép minden gyermeke számára elérhető iskolázást s a társadalom minden osztálya és rétege részére egységes nevelést követelt./23./

Táncsics szocialisztikus-forradalmi jellegű elvi követelései különösen nem, de még a liberális köznemesei művelődéspolitikusok antifeudális - gyakran antiklerikális - polgári törekvései sem valósulhattak meg maradéktalanul a reformkori Magyarországon. A művelődés és köznevelés kérdéseinek elvi megfogalmazása és napirendre kerülése, a körülöttük folyó harc a közéletben és a sajtóban azonban e fontos problémákra irányította a közvéleményt, különösen az értelmiség figyelmét. Ugyanakkor születtek eredmények is: a közsoktatás magyar nyelvűségének kivívása és a szakoktatás megindítása mellett fejlődött pl. a népoktatás és tanítóképzés,

Brunszvik Teréz kezdeményezése nyomán megkezdődött az óvodai nevelés,/24/ ugyancsak magánkezdeményezések révén /Brunszvik Teréz, Teleki Blanka, Karacs Teréz, Lővei Klára/ megindult a nőnevelés is./25./ Polgári jellegű oktatási és nevelési rendszer körvonalai kezdtek kibontakozni, magyar pedagógiai és művelődéstudományi munkák keletkeztek, gyarapodtak a magyar nyelvű tankönyvek, az oktatási intézmények egyre több olyan embert bocsátottak ki, akik a reformkori magyar olvasóközönség számát szaporították. Tovább működtek a felvilágosodás idején alakult iskolai diák-társaságok, magyar nyelvű művelődési egyesületek, sőt újak is alakultak /Pápa, Sárospatak, Eperjes stb./, s ezek a polgári haladás és függetlenség eszméit terjesztve népszerűsítették a reformkori irodalmat és a reformkori politikai élet, irodalom és tudomány számos jeles képviselőjét készítették fel későbbi pályájára.

A korszerű, polgári jellegű nemzeti műveltségért az iskolánál sokkal többet tett a reformkor irodalmi, tudományos és egyéb kulturális mozgalmi. 1825 előtt a magyar irodalom a nemesi ellenállás támogatására a múltban keresett lelkesítő példákat. Széchenyi volt az, aki a múlt helyett a jövőre, illetőleg a jelenre irányította az írók figyelmét. 1825₁ után irodalmunk polgárosodása mind hatékonyabbá vált. Az irodalmi központtá fejlődött Pest-Budán fokozatosan kia-

lakuló polgári olvasóközönség lehetővé tette, hogy az írók egy része foglalkozását olyan hivatásnak tekintse, amely már valamelyes megélhetést és viszonylagos függetlenséget is nyújt számára. Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, majd az 1830-as években az Aurorakör más írói is ezt az utat járták. Az írók műveiben egyre nagyobb teret kapott a korabeli magyar társadalmi valóság, a belső átalakulás problematikája. Az új írógeneráció az 1830-as években, a polgárosodás követelésének és kezdetének időszakában vívta meg első jelentékeny politikai harcát. Bajza József a Conversationslexikon-perben az irodalmi élet szabadságáért és demokratizmusáért szállt síkra, s kivívta a feudális előjogokkal szemben a polgári kritika diadalát, kimondván, hogy az irodalom köztársaság, amelyben a kiváltságok már megszűntek, egyedüli mérce a tudás és tehetség. "Itt nem érdem, nem születés, nem hivatal többé, egyedül okok, egyedül ész adnak elsőséget; s én ezeknek szoktam, ezeknek tudok térdet és fejet hajtani, nem semmi auktoritásnak, nem semmi grófi méltóságnak" - írja a per egyik vitaírótatában. /26./

Az 1830-as és 1840-es évtized nagy tudományos és kulturális intézmények létrejöttének az időszaka a magyar művelődés történetében. A korábban megalakult Marcibányi-intézet és Aurora-kör után most alakulnak

ki a polgárosodó irodalmi és tudományos élet szervezeti formái. 1830-ban kezdi meg működését az 1825-ben alapított Magyar Tudományos Akadémia, amelynek tevékenysége elsősorban a nyelv- és irodalomtudomány és társadalomtudományok fejlődéséhez járul hozzá, de kiterjed az összes tudományokra. A Tudós Társaság, tagjai rendszeres díjazásával, számos írónak és tudós-nak biztosított viszonylag^{5/} függetlenséget, lehetővé tette számukra a nyugodtabb alkotómunkát, továbbá különböző pályázataival és kiadványaival is fejlesztette a magyar könyvkulturát./27./ Az 1836-ban alakult Kisfaludy-Társaság Bajza, Toldy és Vörösmarty vezetésével az új irodalmi törekvéseket támogatta, pályázataival számos író^{2/}t ösztönzött munkára s hozzájárult a kritika és a néprajzi érdeklődés fellendüléséhez is. 1841-ben létrehozott kiadóvállalata értékes munkákkal gyarapította a korabeli könyvtermést./28./ 1837-ben nyitotta meg kapuit a pesti Nemzeti Színház, amely a lakosság minden rétegéhez eljuttatta a magyar és külföldi színműirodalmat, ezzel egyben olvasóközönséget is nevelt, valamint eredeti drámai munkák alkotására és külföldiek magyarra fordítására ösztönözte az írókat./29./ A Széchenyi által alapított Lőfuttatási Társaságból 1830-ban keletkezett Magyar Gazdasági Egyesület a rendszeres mezőgazdasági ismeretterjesztés megszervezésé-

vel /30./, a Bugát Pál alapította Természettudományi Társulat /1841/ a különféle természettudományok fejlesztésével és népszerűsítésével szerzett érdemeket /31./. Széchenyi Pesti majd Nemzeti Kaszinója nyomán az 1830-s évek közepére vidéken is számos kaszinó és olvasóegyesület alakul, amelyek könyvtáraik, folyóirataik, kulturális és társadalmi összejöveteleik révén művelik, de ugyanakkor a függetlenségért és polgárosodásért folyó harcra is szervezik tagjaikat. A kormány a "liberalizmus és hungarizmus központjainak" tekinti őket, a nagyváradi püspök pedig mint "a forradalom műhelyeiről" beszél róluk.

Az 1840-es években szinte minden jelentékeny író a reformpolitika támogatója. A radikális irodalom képviselői Vörösmarty vezetésével a Nemzeti Kör-be tömörülve szolgálják műveikkel Kossuth baloldali ellenzéki politikáját. Írásaikkal előkészítik a társadalmi átalakulást célzó reformokat, bírálják a konzervativizmust és maradiságot s olvasóikat is megnyerik a liberális-demokrata eszméknek. /32./ Az 1840-es évek közepétől összekovácsolódik Petőfi tábora, a Fiatalság is. A plebejus-demokrata gondolkozású fiatal írók, együttműködve a Vasvári Pál vezetésével szervezkedő jurátusokkal, már nem reformok útján készítik elő a

jövőt, hanem a forradalomtól, a világszabadságtól várják Magyarország függetlenségét és társadalmi megújítását, s ennek szükségességét és eljövételét hirdetik műveikben is. A népköltészetet tartják " az igazi költészetnek", az egész néphez szólnak, mert - ahogy Petőfi írja 1847 február 4-én Arany Jánosnak - "ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék, s ez a század főadata, ezt kivívni célja minden nemes kebelnek..." /33./ A könyvkultúra e radikális, plebejus törekvések ellenére sem terjed ki a társadalom egészére a reformkor végén Magyarországon, de az olvasóközönségbe beletartozik már az ország lakosságának minden rétege, a paraszti és kézműves foglalkozásuak egy része is.

IV. Közönség-szervezés, olvasókör-közönség,

olvasmányok

a/ A közönség fontosságának felismerése, Közönség-
szervezés a felvilágosodás idején.

A felvilágosodás és reformkor vezető egyéniségei, szellemi és közéleti irányítói: írók, szerkesztők és tudósok, politikusok és művelődéspolitikusok a köz érdekében: a nemzet és haza, továbbá a társadalmi haladás ügyéért tevékenykedtek s a közösségi ügynek akarták megnyerni a társadalom egészét vagy egy-egy rétegét. A társadalomban feszülő törekvésekre figyelve alakították ki és fogalmazták meg célkitűzéseiket, majd e célokat mind szélesebb körben tudatosítva és népszerűsítve formáltak közvéleményt és mozgósították mellettük a lehetséges erőket. A társadalom meghatározóan alakította tehát a szellemi és közéletet, de az irodalom, a tudomány és a közélet is szervezte, formálta és nevelte a maga közönségét, s ezen keresztül a társadalmat. A közönség alakulásához minden korban - a felvilágosodás idején és a reformkorban is - spontán hozzájárultak a szellemi és közéleti események és hatások, de szélesebb körű, szervezett és céltudatos közönségneveléssel Magyarországon a felvilágosodás időszaka előtt nem talál-

kozunk. /A reformáció és ellenreformáció erőinek hasonló törekvései jóval szűkebb körűek, továbbá társadalmi tartalmuk, jellegük és módszereik szerint is mások voltak./ A nemzeti függetlenségért és polgári haladásért folytatott küzdelem sikere most széles rétegek hatékony részvételét, s e rétegek alapos világnézeti, etikai, politikai, tudományos és irodalmi felkészítését tette szükségessé, - ahogy láttuk - a közműveltség általános emelését, a társadalmi tudat átalakítását. Erre készültek fel a kor politikai, gazdasági és szellemi vezetői, amikor külföldi olvasmányaik révén a művelt, polgári Európa eredményeit elsajátították s ezért igyekeztek széles körben művelt közönséget nevelni a hazai és külföldi irodalom befogadására.

A tudatos közönségnevelést már a felvilágosodás hazai meghonosítói és szervezői elkezdték. Bessenyei és társai ugyanis az olvasót az irodalmi élet fontos tényezőjének tekintik, az irodalmi élet újjászervezése terén nagy szerepet szánnak neki, mint a felvilágosult eszmék befogadójának és terjesztőjének. Ők nevezik nálunk először "publikum"-nak, közönségnek az olvasók összességét, már a 18. század végén felismerve az irodalomban betöltött fontos szerepét, amelyet így fogalmaz meg majd Horváth János révén 1922-ben az irodalomtörténet: az irodalom "írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével", ill. "Írók, művek, olvasó közönség: szük-

ségképpen feltételei, tényezői az irodalomnak..." /1./

Elsősorban műveikkel akarnak közönséget teremteni; Bessenyei, Kazinczy és más társaik még inkább fordításokkal, Kármán már eredeti magyar munkákkal. Fontosnak tartják a kritikát, a kritikai, irodalmi harcokat az olvasók érdeklődésének felkeltésében, továbbá folyóirataikkal is az irodalmat kívánják propagálni, az irodalmi élet eseményeire igyekeznek irányítani a közönség figyelmét.

Uj, világi szellemű felvilágosult művekre kezdetben szűkkörű közönség figyelt fel; a főrangúaknak a magyar irodalom és művelődés iránt érdeklődő szűk rétege, a középnemesség töredéke és a kor kis létszámú értelmisége. Ők azonban - amíg a főrangúaktól elsősorban az irodalmi és tudományos élet anyagi támogatását várják, addig - a teljes "közrendet" olvasóvá akarják nevelni: az egész nemességet és értelmiséget, a katolikus és protestáns papságot, s az iskolák tanulóit. Kármán és néhányan mások már a hölgyközönség érdeklődésére is számítanak. Feladatukat nehezíti, hogy nemcsak új rétegeket kell megnyerniök, de át kell alakítaniok a feudális-kori egyházi, nemesi olvasók többségének konzervatív ízlését is, győzedelmeskedniök kell azon a 17. századból továbbélő felfogáson, amely csak az erkölcsi vagy tudományos tartalmat közlő könyveket fo-

gadta el hasznos olvasmánynak, az egyéb műveket irodalom alattivá süllyesztette, s amelynek eredményeként még a 18. század első felében megjelenő könyvek többsége is tudományos kiadvány, a magyar nyelvűek zöme pedig vallási tárgyú munka volt./2./

Szemben találják magukat az egyházi és világi hatalom ellenpropagandájával és megtorló intézkedéseivel is. Az olvasmányok jelentőségét ugyanis a régi rend hívei is felismerik s a közönséget a saját eszmevilágukat propagáló művek olvasására igyekeznek rábírni s a számukra ellenséges ideológiát tartalmazó könyvek hatását ellensúlyozni próbálják. A jezsuita Faludi Ferenc pl. így inti a nőket a regényes, világi témájú szépirodalmi művek olvasásától, mert " hatalmas arsenicum méreg lakik ezekben a könyvekben, már sok lelket ölt meg.... Mennél szebb a könyv, annál jobban ajánlja magát, s többet árt. Nehéz a szűzeknek az eme históriákban szűzen mulatni." Ezért figyelmezteti Faludi a fiatal lány édesanyját, hogy " a fabulás könyveket oly magas polcra tegye, hogy el ne érhesse a kisasszony." Erkölcsemesítő, "áhitatosságra kizsoltó", vallásos könyveket ajánl, a nők figyelmébe, de a teológiai, filozófiai és a vallás dolgaival tudományosan foglalkozó munkáktól is eltanácsolja őket./3./ A felvilágosult, deista, materialista szellemet terjesztő könyveket is támadja a kato-

likus egyház. Eleinte, - az 1770-es évek előtt - még latin, az 1780-as évek közepétől, a felvilágosult írók alkotásainak mind nagyobb térhódítása és népszerűsége miatt már a kiterjedtebb olvasóközönségnek szánt, magyar nyelvű vitairatokat írat ellennük. Így jelent meg - többek között - Szaicz Leó szervita pap "Igaz magyar" /1785-90/ /4./ és Alexovics Vazul pálos szerzetes "A könyvek szabados olvasásáról" /1792/ című műve. Mindketten a felvilágosodás fanatikus ellenségei. Alexovics vakbusgó dühvel kel ki könyvében a világi szépirodalom és a felvilágosodás irodalmi termékei ellen egyaránt: "A gonosz könyvekben sem értem azokat, amelyek rosszul, gyarlóképpen vannak írva, hanem rész szerént azokat a munkákat, melyek az erkölcsöt vesztegetik, amilyenek p.o. a puha gyengéd versek és költemények, a gyönyörűségekre mesterségesen oktató és ingerlő románcok, a szerelmes komédiák és a t., rész szerént azokat, melyek a religió ellen támadnak, ...mint az eretnekek írásai, vagy... mint a libertinusok, szabad-lelkek könyvecskéi. Ezek közül való a nagyobb része a Volfér, Russzó, Bayle írásainak, ... Az oktattatni vágyódó utazó ember; A Jézus-társaságbéli szerzeteseknek Rhinából való kiűzetése s a t." /5./

Alexovics Vazulnak és társainak a szépirodalom, a világi irodalom és a felvilágosult művek elleni támadása egyben annak is bizonyítéka, hogy az új irodalom mind szélesebb körben terjed. A könyv most már elsősorban olvasmány, - s nem gyűjtőszemély tárgy, mint volt gyakran korábban ^u/főrangú könyvgyűjtők számára, - olyan olvasmány, amely népszerűsíti az új eszméket vagy világi tárgyu történetekkel szórakoztatja, gyönyörködteti és egyben szervezi, neveli is a közönséget. Bessenyeiék közönségnevelő szándéka kezd tehát valóra válni, az irodalom terjed, az olvasók száma gyarapszik, ízlésük fejlődik. Olyanok még kevesen vannak, akik egy-egy irodalmi mű olvasásakor az író "édes szólása csudálgatásaiban fel-felsikoltoznak", mint Kasinczy tette Báróczi Sándor Marmontelből fordított "Erkölcsei meséi" felett, /6./, de Kisfaludy Sándor szerelmi költészete a 19. század legelején már az egész közönség kedvenc olvasmánya, országszerte könyv nélkül szavalják és éneklék könnyed, érzelmes verseit. Lényeges változás következett be a közvéleményben Faludi 18. századi elutasító álláspontjának megfogalmazása óta a regényes írások, a románok megítélése tekintetében is. Holosovszky Imre 1810-ben megjelent "Lelemények" című munkájának Jelentésében már "hasznos és szükséges voltokról" szól. Hasznosnak tartja őket, mert "írójuk az indulatok rejtekeit kifürkészi, kifejtí a

nemes érzelmeket,... s a közélet tapasztalásának egy drága kincstárát nyitja fel az olvasónak; " és szükségesnek is, mert "a takarékos háziasszony" és "a foglaltos férfi" dolga végeztével, valamint "az ifju, a leányzó", ha "az élet veszedelmeibe hanyatt-homlok rohanni.... nem akar, kedvesen venné, ha egy könyvben mulatságot s kalauzt találhatna."/7./ A románok a kor legkedveltebb olvasmányai közé tartoztak, az alacsonyabb iskolás olvasók is szívesen olvasták őket, s éppen közülük nyertek meg sokakat a magasabb irodalomnak./8./

Hatékonyan hozzájárult az irodalom közönségének szervezéséhez a Kazinczy-vezette nyelvújítási harc is. Vitairataival, támadó pamfletjeivel nemcsak az írókat rázta fel és készítette állásfoglalásra, hanem az egész társadalmat. Érdeklődést keltett a nyelv és irodalom ügye iránt, olvasási vágyat ébresztett a nemesi rétegek körében is, amelyek II.József németesítő törekvései óta féltékenyen ügyeltek nyelvükre. A nyelv és művelődés problémáját középpontba állítva nemzeti ügyvé tette/9./. A nemzeti színjátszás megteremtésére irányuló kísérletek is a felvilágosodás idejére esnek. A színházak is népszerűsítik az irodalmat, a színházi publikum az irodalmi művek közönségévé is válik. Kisfaludy Károly műveinek közkedveltségéhez és olvasottságához pl.színházi bemutatásuk nagy mértékben hozzájárult. "A tatárok Magyarországon" című drámájának 1819-es előadása tette őt

egy csapásra a közönség kedvencévé, amely aztán könyvalakban megjelent színműveit is szívesen olvasta. Országsszerte olyan népszerű író lett, amilyen előtt Magyarországon még nem volt. /10./

Közönségszervező ereje volt a közéletnek és politikának is. A Béccsel szemben álló konzervatív messég szívesen olvasta azokat a munkákat, amelyek alkotmányos szabadságának tudatát erősítették és ^anemesi ellenállás szellemében fogantak. Ezért voltak nagyon népszerűek Gyöngyösi István költeményei még a 18.század végén is, vagy Dugonics András Etelka című kulcsregénye /1788/ , amelyben - a régmúlt korba helyezve az eseményeket - tulajdonképpen II.Józsefnek a nemesi kiváltságok ellen irányuló abszolutisztikus uralmát marasztalja el, továbbá Gvadányi Józsefnek a nemzeti függetlenség védelmében írt, de feudális szemléletű művei /pl. az Egy falusi nótáriusnak budai utazása....1790./ /11./. Ugyanez a réteg volt elsősorban olvasója azoknak a paszkvillusoknak és tömegesen keletkező kéziratos és nyomtatott röpiratoknak is, amelyek a nemesi kiváltságok védelmében íródtak, a királyi hatalom korlátozását követelték, s esetleg az ország gazdasági önállóságának kérdésével is foglalkoztak./12./

1. Olvasókörök, klubok

A nemesi ellenállóknál radikálisabb gondolkodásu, polgári álláspontot képviselő, részben nemesi, részben polgári származásu új értelmiségi réteg alkotja a korabeli olvasóközönség legműveltebb részét - a felvilágosult írók mellett. Ez a réteg kezdetben a josefinizmus híve volt s II. József felvilágosult reformjától várta az ország társadalmi átalakulását. A francia forradalom hatására tovább radikalizálódott, jakobinusnak vallotta magát és forradalmi uton akarta felszámolni a feudalizmus egész rendszerét. Legtöbb tagja eredetiben olvassa a francia és angol felvilágosodás műveit, s a francia forradalom eseményeiről szóló tudósításokat, "a rokon gondolkodásuak egymásra találának, s tulnőve a szabadkőműves program reformizmusán, kiválnak a pánolyokból" /13./ és már önálló szervezeti formát hoznak létre politikai törekvéseik megvalósítása és önművelésük érdekében: olvasókörökbe, klubokba tömörülnek. Az ország számos városában keletkeznek ilyen olvasókörök az 1790-es évek első felében, Pesten és Budán több is van belőlük, de alakulnak körök Kassán, Késmárkon és Lőcsén, továbbá Nagyváradon és Kőszegen is.

Legnevezetesebb közülük a Budai Olvasókör / a műveltek társaságának - Societas Eruditorum - is ne-

vezte magát/, amely 1792-ben alakult meg Berzevi-
czy Cergely kezdeményezésére, "alapítói közt Hajnó-
czy, Szentmarjay, Berzeviczy, Verseghy nevével ta-
lálkozunk s a tagok közt megtaláljuk a fővárosi ér-
telmiség színe-javát." /14./ egyetemi tanárok, hely-
tartótanácsi és kamarai tisztviselők /pl. Szecsenacz
Jakab, Stettner József, Fodor Ferenc és Lányi Sámuel/,
ügyvédek, jurátusok és egyetemi hallgatók tartoznak
közéjük. Pesten már 1791-ben működött olvasókör, a
hajóhid melletti egyik szabadkőműves házban rendezték
be s tagjai is szabadkőművesek voltak - egy névtelen
feljelentő tájékoztatása szerint. A korabeli nemesi
ellenzék két vezetőjének, Orczy László kamarai alel-
nöknek és Abaffy Ferencnek házában ugyancsak összejö-
tek a kormányzattal szemben álló "elágedetlenkedők." /15./
A vidéki körök tagjai is főként világi értelmiségiek,
de Kőszegen "a francia mérget terjesztő olvasókörben"
a kerületi tábla néhány bírása és egy ügyvéd mellett
klubtag a piarista gimnázium igazgatója és egy patikus
is, Kassán pedig akadémiai tanárokon, orvosokon és
ügyvédeken kívül néhány kereskedő, de időnként a megyei
nemesség néhány tagja is részt vesz összejöveteleiken.
Az értelmiség kezdeményezésére alakult s országszerte
elterjedt társulások heterogén társadalmi összetételű

tagságát a hazai viszonyokkal való elégedetlenség és a megváltoztatásukra irányuló szándék és törekvés tartotta össze. Szenvedélyesen érdeklődtek a francia forradalom és az európai politika eseményei iránt, amig lehetett, járatták és olvasták a francia forradalom Lapját, a Moniteurt, a forradalom különböző irányzatának röpiratait, Rousseau társadalmi szerződését /Szentmarjay magyarra is lefordította/, Thomas Paine-nak az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom demokrata résztvevőjének könyvét az emberi jogokról, a materialista filozófiai munkákat, Hajnóczy kézíratos fordításában a jakobinus alkotmányt, a forradalmi és materialista szellemű magyarországi röpiratokat és munkákat /mint Hajnóczy, Laczkovics, Martinovics és mások írásai/, s más hasonló tiltott műveket. Vas megye alispánjának jelentése szerint a közszegi olvasóköriben pl. "Szabad szellemű újságcikkeket olvasnak fel, bírálják az egyházat és a hittételeket, a francia forradalomról beszélgetnek." /16./ A tagok olvasmányaikat mindenütt közösen vitatták meg és ilyen módon magas szintű társadalmi ismeretekre és világpolitikai tájékozottságra tettek szert. Valamennyien eljutottak a feudális alkotmány módosításának gondolatához, de a legradikálisabbak republikánus és forradalmi elveket vallottak,

a feudalizmus megdöntését tartották szükségesnek
s résztvettek Martinovics jakobinus szervezkedésé-
ben is.

Az olvasókörök, mint a Bécs s részben a fenn-
álló társadalmi rend elleni politikai szervezkedés
gócai, titkos egyesülések voltak. Az udvar azonban
tudomást szerzett róluk és figyeltette őket. Számos
rendőri jelentés és besugói feljelentés érkezett mű-
kódásükről, ezek alapján szerzett tudomást az ottani
tiltott művekről és beszélgetésekről. E jelentéseke-
amelyek a francia példa alapján rendszerint "klubok-
nak" nevezik a társulásokat- kezdetben az értelmiség
egyre növekvő elégedetlenségéről és az egyetemi taná-
rok "forradalmi" kijelentéseiről szólnak, de hamaro-
san arról is hirt adnak, hogy néhány ember egy-egy
házban titkos összejöveteleket tart, ott beszélgetnek
és könyveket is olvasnak./17./ A legtöbb jelentés a
Budai Olvasóköréről tájékoztatja az udvart. Mednyán-
szky János helytartótanácsos, az udvar hűséges kizzol-
gálója, - ahogy az uralkodónak küldött 1793 november
13-i bizalmas jelentéséből kiderül -, csak azért kér-
te felvételét a Budai Olvasókörbe, hogy a tagok gondol-
kozását kiismerhesse. A velük folytatott beszélgetést
így összegezi: ".....amit mondtak, hátrányos Felséged
jogaira és az ország alkotmányára, és szemben áll azzal;

ahogy az ilyen gondolkozásu emberektől nem is lehet mást várni."/18./

A felvilágosodáskori olvasókörcök tehát olyan politikai társulások voltak, amelyeknek programjában az olvasás és művelődés, mint a társadalmi átalakulás eszköze és az osztrák gyarmatosítás elleni harc fegyvere kapott helyet. A köztársasági mozgalom elfojtásával - amelynek e klubok számos vezetője és tagja is áldozata lett - működésük lehetősége megszűnt. A kormányzat azonban a ferenci reakció idején is éber szemmel figyelt és eleve gyanusnak tartott minden összejövetelt, ami művelődési, olvasási céllal történt. 1800 táján pl. feljelentés érkezett egy szombathelyi társaság ellen, azon a címen, hogy jakobinus klubot alkot és felváltva, más-más tag lakásán ülészik. A vizsgálat során a tanuvallomásokból világosan kiderült, "hogy a gyanusítottak időnként kártyázás vagy olvasgatás végett találkoznak." Az eljárást megszüntették ugyan ellenük, de József nádor javaslatára - mivel "ilyen fontos ügyben semmit sem szabad elhanyagolniuk" - Chernel Dávid kőszegi kerületi tállai elnököt megbízták, "hogy éber szemmel vigyázzon mindenre, ami Szombathelyen történik és ha valami aggodalmas dolgot vesz észre, azt rögtön ^{ntie fel} jelezze."/19./ A hatalom urainak emlékezetében tehát élénken éltek még a jakobinus olvasókörcök a legsötétebb rendőri elnyomás idején is.

Francia forradalmi lapokat, könyveket és más til-
tott és üldözött kiadványokat nemcsak az olvasókörök-
ben lehetett olvasni Martinovicsék mozgalmának vérbe
fojtása előtt. Az ellenőrzést kijátssza meghozatta ö-
ket némelyik kávéház könyvkereskedés, szabadkőműves
páholy és olvasókabinét is. Korabeli francia forrás írja,
hogy a Moniteurt Európaszerte kedvelik az emberek és kü-
lönösen Magyarországon sokan olvassák. Az udvarhoz kül-
dött jelentések erről is beszámolnak. Martinovics Ignác
- aki egy ideig a bécsi kormányzat titkos megbízottjaként
működött - a magyarországi jakobinusokról szóló 1793. szept-
ember 10-i bizalmas jelentésében írja a rendőrminiszter-
nek: "Az itteni könyvkereskedők kéz alatt demokratikus
könyveket szállítanak, ezek a mozgalom híveinek számos
párthívet biztosítanak a kormány ellen... Az ugynevezett
Tuchl-féle pesti kávéházban nyilvánosan olvassák a Moni-
teurt. Esténként ott több fiatalember jön össze és olvas-
sa. A budai olvasókörben is megvan."/20./ A forradalmi ér-
zelemű hazafiak találkozásait és forradalmi lapok terjeszté-
sét szolgálták tehát a kávéházak is. A felülkerekedő reak-
ció ki is terjesztette rájuk a figyelmét, rendeletileg
szabta meg, hogy nem járathatnak irodalmi folyóiratokat, csak
cenzorilag engedélyezett hírlapokat./21./

2. Kölcsönkönyvtárak, olvasókabinétek

A fejlődő közönségre és a fokozatosan növekvő olvasási kíváncsiságra alapították számításukat azok a magyarországi könyvkereskedők és könyvkötők, akik a 18. sz. utolsó két évtizedében - külföldi minták alapján /22./ - kölcsönkönyvtárakat és olvasókabinéteket /lesekabinéteket/ alapítottak. Amíg a jakobinus olvasóklubok titkos egyesülések voltak és csak "elvbarátokat" vettek fel tagjaik sorába, addig a kölcsönkönyvtárak csekély kölcsönzési díj /általában napi 1, vagy havi 30 krajcár/ ellenében bárkinek rendelkezésére bocsátották állományukat, az olvasókabinétek a kölcsönzés mellett árusították is könyveiket. /23./ Ilyen módon tulajdonosaik jövedelemhez, a könyvvel nem rendelkező olvasók pedig az őket érdeklő munkákhoz jutottak. A legtöbb tulajdonos könyveiről katalógust adott ki a közönség tájékoztatására. A két intézmény tehát - ahogy ezt már a kortárs irodalomtörténész, Pápay Sámuel is felismerte - fontos szerepet töltött be az olvasónevelésben, a az olvasási kultúra fejlesztésében a felvilágosodás idején: "... nem minden olvasni szeretőnek vagyon módgya abban, hogy sok könyvet összevesszereshessen: azért nem lehet tagadni, hogy azon Olvasóbóltok intézete... igen hasznos a Literatura terjesztésére. Felette megszaporították az Olvasók számát..."/24./

A kölcsönkönyvtárak és olvasókabinétek városokban alakulnak. Mivel Magyarországon a korabeli könyvkereskedelem és a városi polgárság többsége is német, az elsők létrehozói főként német könyvkereskedők és állományukat is tulnyomórészt német művek alkotják. Az első alapítások vagy alapítási tervek azokhoz a városokhoz fűződnek, amelyek a polgárosodás terén is élen járnak mint iparosodó és kereskedő városok; így pl. Pest Sopron, Pozsony vagy Győr. A legelső olvasókabinétet Gleixner János 1787-ben, II. József felvilágosult uralkodása idején nyitja meg Pesten./25./ Ugyanebben az évben Sopronban Kleinod Antal könyvkereskedő folyamodik engedélyért. Kölcsönkönyvtárát már előbb megnyitotta s az engedélykérés kapcsán foganatosított vizsgálat tiltott könyveket is talált az állományban. Mégis megkapta a hatósági hozzájárulást, de nyilván nem használta fel, mert Haas Ignác soproni könyvkereskedő kevés idő múlva arra hivatkozva kért engedélyt, hogy a városban nem működik kölcsönkönyvtár./26./ 1788-ban a Doll- és Schwaiger könyvkereskedőcég Pozsonyban kiadja kabinétja katalógusát, amely tekintélyes mennyiségű munkát, 1490 tételt tartalmaz. /27./ 1790-ben Sopronban nyílik olvasókabinét, Pfundtner Mátyásé./28./ Mindezek a cégek, tehát elsősorban német, latin és egyéb idegen nyelvű, főként külföldi könyveket tartanak; számos értékes munkás is: a világ-

irodalom klasszikusait, a francia forradalomról szóló írásokat, tiltott könyveket és szakmunkákat is, magyar műveket azonban nem. /29./ A német városi polgárság, és legfeljebb a németül tudó magyar lakosság külföldi könyvek iránti igényét elégítik ki, a magyar könyvek terjesztéséből nem veszik ki a részüket, a magyar közönség szervezését még nem vállalják.

Az 1790-es évek környéke az értelmiségi és ^{nemesi-} nemzeti mozgalomnak időszaka, a magyar nyelv és irodalom kérdése az általános érdeklődés homlokterében áll. Ekkor karolja fel tudatosan a magyar olvasóközönség szervezésének ügyét Péczeli József is, s lapjában a Mindenes Gyűjteményben - a fejlett polgári országok /"felső országok"/ példájára hivatkozva - olvasókabinétek alapítását szorgalmazza, rámutatva, hogy ezen intézmények az olvasóközönségnek szellemi, a tulajdonosnak pedig anyagi hasznot jelentenek: "...Minthogy azokat a sokféle s különböző matériákra tartozó könyveket, melyek minden hónapban szaporodnak, minden különös személynek megszerezni lehetetlen: a végre gondoltattak ki ezek az Olvasó Kabinétek, melyek Felső Országokon csaknem minden városokban találtnak. Aki ilyet állít fel valamely Városban, igyekszik az abba beszerezni mindenféle új könyveket, melyek a különböző ízlésű embereknek gyönyö-

rűséges mulatságot szerezhettek. A nyomtatásban kiadott laistronokból ki-ki láthattya, melyik könyv neki való, s ki hozza onnan olvasni, s fizet tőle egy krt lapjában. Ez az olvasni szeretőknak nagy ösztön, s azonban az Olvasó Kabinét Birtokosa is kikeresi lassankint könyveinek árokat." /30./ Péczeli azonban a hazai olvasókabinétek közül csak a magyarokat propagálja és támogatja. Felismeri, hogy "a haladást 1789-1790-ben már a magyar Leseekabinetek jelentik a németekkel szemben." /31./ "Valamig jó és tehetősz Hazafijak, Kalmárok, Könyvkötők, vagy mások ezt nagyobb városaikban el nem kezdik, addig nehezen fog böldegulni Literaturánk: mert ha a Német Könyvárusokhoz bé-adattatnak is a Magyar Könyvek, csak nem úgy járnak ott, mint azok a tévelygő falusi borjuk, akik Város gulyájába botorkáznak"- írja a Mindenest Gyűjtemény 1789-i évf-ban. /II.118-119.p./ Létre is jönnek ezidőtájt azok a magyar kabinétek, amelyeknek a nemzeti kultúra terjesztésében és a magyar olvasóközönség nevelésében van fontos szerepük: Müller Ferend könyvkötő 1789-ben Győrött felállítja az első olyan olvasókabinétet, amely már nagy szerepet vállal az új magyar irodalom ápolása terén; Németi Mihály könyvkötő ugyanekkor Sopronban eredménytelenül kísérletezik magyar olvasószoba létesítésével /32./ s végül 1792-ben Mossótti Institoris Gábor megalapítja az első pesti és teljesen magyar állományt tartalmazó olvasókabinétet.

Müller Ferenc 1789-ben kb. 150 magyar könyvvel nyitotta meg győri olvasókabinétjét, /33/, amelyből a város olvasni szerető lakóin kívül a szomszéd falvakba is kölcsönöztek. /34./ Állománya 1791-re 227 kötetre emelkedett. A Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi magyar lap 1790. január 15-én már arról tudósít, hogy "Győrben is, ahol pedig már inkább el sőgorosodtak Hazánkfiai, mint másutt, igen mohón kapják a Magyar Könyvek olvasását." Örömmel szól róla, hogy Müller "ide való Könyv Tárházatskájában" Báróczy Kaszszandráját, Péczeli Young-fordítását, Czirjék Mihály érzékeny leveleit, Mészáros Ignác Kartigámját, Révay énekeit olvassák, férfiak és nők. A kabinétnak tehát az új magyar könyvek népszerűsítése és terjesztése terén van nagy szerepe. Ugyanez az ujság 1791. július 1-én néhány "tanuló deákot", akik "sok magyar könyveket vesznek s olvasnak is" Müllernél, névszerint megemlít. /35./ Olvasója volt a kabinétnak Kisfaludy Sándor is, az ő olvasmányai közt főként külföldi írók szerzeményei szerepelnek: olyan klasszikus alkotások, mint Shakespeare, Goethe, Schiller munkái, továbbá az ekkor széles körben divatos Kotzebue, Iffland és mások művei /36./, ami annak bizonyítéka, hogy Müller olvasóboltja, ^{mel} ánt az első magyar jellegű kölcsönkönyvtár az új magyar könyvek mellett a világirodalom jeles al-

kötéseit is eljuttatta a magyar vidék olvasóihoz:
a győri értelmiség és polgárság tagjaihoz, a város
tanulóihoz és a szomszédos falvak lakosaihoz./37./

A 18.századvégi olvasókabinétek közül legjelen-
tékenyebb, anyagát tekintve is legszínesebb és legvál-
tozatosabb Institoris Gábor 1792-ben megnyílt pesti
kabinétje volt./38./ 1793-ban kiadott katalógusának
előbeszédében egy a nemzeti érzéstől áthatott, a ma-
gyar könyv terjesztését nemes hivatásnak tekintő, fel-
világosult egyén szól " az olvasásban gyönyörködőkhez."
Elmondja,hogy "csekély számu könyvekből" merészelt most
"Magyar Olvasó-Kabinétet állítani", de "idővel....egész
tehetségemet arra fordítom,hogy minden hazánkban talál-
ható ritka és tudós magyar könyveket felkeressek,.....
oly reménységben lévén,hogy minden igaz magyar anyai
nyelvének dicséért s kedvéért, minden igyekezettel azon
lésszen, hogy még többekre is törekedő igyekezetemet min-
den módon segédelmeskedni, és üres óráikat a jó magyar
könyveknek hasznos olvasásában töltögetni el nem mulat-
ják."/39./

Az összesen 272 tétel alatt több mint 300 kötetet
tartalmazó katalógus anyaga - mondhatni - szinmagyar:
eredeti,illetve magyarra fordított, "honosított" mű;
mindössze 7 idegen nyelvű munka akad benne, de 3 ezek
közül is magyar szerző műve. A könyvtár állománya meg-

felel azoknak a céloknak, amelyeket Institoris az előszóban körvonalazott, összeválogatásakor szem előtt tartotta a felvilágosodáskori, polgárosodó pest-budai olvasóközönség legkülönbözőbb rétegeinek az igényeit. A kortárs magyar irodalom termékei mellett megtalálhatók benne a régi irodalom legjobb képviselőinek művei, eredeti és fordított munkák, versek, drámák és prózai írások, népszerű és szórakoztató olvasmányok, valamint tudományos könyvek egyaránt. Az "erköltsi könyvek" közt pl. Pázmány Kalauza, Kempis Tamás több műve, Balassi istenes énekei, Beniczky Péter Magyar rithmusai, az Officium Rákócziánium, Faludi Nemes embere, Péczeli József munkái, sőt nem vállalásos mű is szerepel: Bessenyeitől Az embernek próbája. A "külömbféle verseszetek" csoportjában fellelhetők az olyan hagyományos nemesi ízlést kielégítő könyvek, mint az előző századokban is nagyon népszerű Gyöngyösi István minden munkái, vagy Dugonics és Faludi költeményei, ill. Gvadányi Falusi nótáriusa. Fontosabb és nagyobb részét azonban az újabb szellemű irodalmi törekvések képviselőinek művei képezik: pl. a deákos költők: Baróti Szabó, Rájniss József és Révai Miklós versei, továbbá Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc közös verskötete, a Két nagyságos elmének költeményes szüleményei, Péczeli Hesopusi meséi, Szalkay Antal travesztált Aeneise

stb. Az eredeti költemények mellett számos korabeli fordítás is szerepel: Voltaire Henriásának 2 magyar fordítása: Péczeli Józseftől ill. Szilágyi Sámueltól, Verseghy Ovidius-fordítása, Vergilius eclogái Rájnás fordításában stb.- A legváltozatosabb anyagot a "Külömbféle krónikák, történetek, históriák, románok, orvosi s más vegyes könyvek" című nagyon vegyes rész tartalmazza. Itt találhatók meg az új magyar prózairodalom első termékei, mint pl. Barczafalvi Szabó Dávid Szigvártja, Mészáros Ignác Kartigámja, Szentjóni Szabó László Kassandrája, Kazinczy Gessner-fordítása, Bács-magyey-je és a Heliconi virágok, Dugonics Etelkája, Barclay Argenis c. állanregénye, Zelki András utazása, Kónyi János Democritusa stb.; de a magyar nyelv ügyében írt röpiratok is: pl. Decsy Sámuel Pannoniai Fénikse, vagy Báróczi Sándor Védelmeztetett magyar nyelve; történeti munkák, mint Heltai Gáspár krónikája, vagy Székér Jókintól a Magyarok eredete; továbbá Werbőczy Tripartituma, de a Fortunatusról szóló széphistória és egy csizló-könyv is: s végül a legkülönbözőbb tárgyu természettudományi és ismeretterjesztő munkák, köztük botanikaiak és orvostudományiak, állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozók, fizikai, matematikai és mérnöki, ásványtani és földrajzi ismereteket

tartalmazó könyvek.- Külön csoportban közli a katalógus a drámai munkákat, a "vig és szomoru játékokat": az első magyar drámaírók művei /Szentjóni Szabó László: Mátyás király, Etédi Soós Márton: Magyar Penelopé stb./ mellett főként korabeli német drámaírók /Holberg, Lessing, Brühl, Kotzebue stb./ munkáinak fordításait.

Maga Institoris szinte mentegetőzik katalógusa előszavában, hogy kabinétjébe "oly fogásu könyveket is kevert, melyek igaz rend szerint abba éppen nem illenek, ugymint: imádságos és prédikációs könyveket, különbféle bibliákat s más egyebeket". Ezeket azonban eladásra szánta, mert a többi kabinéthez hasonlóan az övé is foglalkozott árusítással. Ez esetben tehát az élelmes tulajdonos üzleti szempontokat tartott szem előtt, de könyvtára ennek ellenére gazdag és változatos gyűjteménye a felvilágosodáskori magyar irodalomnak és tudománynak.

1796-ban Institoris újabb katalógust bocsátott ki, amelynek állománya arról tanuskodik, hogy a Martinovics-mozgalom elfojtása után sem adta fel korábbi *Péképszélé*-seit. Kabinétjében továbbra is megtalálhatók a felvilágosodás jeles termékei /Bessenyei Ágós tragédiája, Báróczi Erkölcsei meséi, Tessedik Sámuel Prasztemberének magyar fordítása, Kazinczy Orpheus és Kármán Uránia c.folyóíra-

ta stb./, könyvtára tehát a haladás ügyének szolgálatát vállalta az elnyomás időszakában is./40./

Az olvasókabinét közönségéről nem maradtak fenn adatok, de állománya alapján joggal feltételezhetjük, hogy látogatója és olvasója lehetett a pest-budai nemesi és polgári származású értelmiség, az íróvilág és tanulóifjúság számos tagja./41./ Erre enged következtetni második katalógusa is, ebben tovább gazdagszik az az értékes irodalmi és tudományos ismereteket terjesztő könyvanyag, amelyben a könyvtár már előbb is bővelkedett. A jó üzleti érzéssel rendelkező tulajdonos nyilván olyan művekkel gyarapította gyűjteményét, amelyek iránt élénk érdeklődést tapasztalt az olvasók részéről, s a szóbanforgó munkákat ezidőben elsősorban a polgári értelmiségi rétegek olvasták./42./

A 18. századi olvasókabinétek a cenzura-rendelkezések értelmében tiltott könyveket nem tarthattak, az újonnan beszerzett munkákat minden esetben engedélyeztetniök kellett a helyi revizorral. A Helytartótanács az Institoris-féle kabinétet engedélyező iratában pl. azt is előírta, hogy a tulajdonos a megnyitás előtt mutassa be a már összegyűjtött könyveit. Láttuk azonban, hogy egyik-másik kabinétba és kölcsönkönyvtárba mégis bekerültek tiltott művek, amelyeket bizalmas ismerősök megkaphattak olvasásra. Strohmayer Ignác pesti könyvke-

reszkedő pl., aki jó külföldi kapcsolatai révén hozzá tudott jutni ilyen munkákhoz, megbízható üzletfeleinek rendszeresen adott el és kölcsönzött engedély nélkül tiltott politikai műveket. Főleg a főúri körökkel tartott szoros kapcsolatot; a főurak inasait gyakran küldték hozzá a legújabb francia vagy német könyvekért. /43./ A kölcsönkönyvtárak és kabinétek állománya azonban tulnyomórészt engedélyezett munkákból állt, de ahogy ezt Müller és Institoris esetében is láttuk - olyan munkákból, amelyek széles körben terjesztették a felvilágosult eszméket, népszerűsítették a megújuló magyar irodalmat és tudományt. Elsősorban művelődési téren jelentősek, de a korban a felvilágosult műveltség terjesztése és a magyar nyelvűség támogatása egyben politikum is. Nem véletlen, hogy a francia forradalmi szervezkedéstől megriadt kormányzat, a cenzura megszigorításával egyidőben betiltja az olvasókabinéteket és a kölcsönkönyvtárakat: 1798-ban az ország 11 városában 16 olvasókabinétet szüntetnek meg, 1799-ben pedig az ország összes kölcsönkönyvtárát. /44./

Az uralkodó csak 1811-ben engedélyezi újból kölcsönkönyvtárak létesítését. Szigorúan megszabja számukat, működési területüket, állományukat és jellegüket, így akarván biztosítani, hogy a fennálló rendre ne jelenthessenek semmiféle vészedelemet. A királyi rendelet

értelmében Magyarország területén helytartótanácsi engedéllyel mindössze 4 kölcsönkönyvtár működhetett: Pesten 2, Budán és Pozsonyban 1-1. Nyitásukra csak kifogástalan hírű, politikailag megbízható, elegendő vagyonnal rendelkező és irodalmi műveltségű egyén kaphatott engedélyt, kötelezvény és meglehetősen magas óvadék ellenében. Előírta a rendelet, hogy milyen könyveket köteles minden kölcsönkönyvtár beszerezni és milyeneket szabad tartania, hogy " az olvasóközönség ízlése nem esedjék" és a "művelés emelését" szolgálja. Kötelezően beszerzendő volt bizonyos számú jó történeti, statisztikai, természetrajzi, földrajzi stb. mű az osztrák monarchiáról, a legkiválóbb latin és görög klasszikusok, továbbá a "kifogástalan" német és francia klasszikusok munkái, válogatott gyermekkönyvek, ifjúsági iratok és erkölcsi írások felnőttek számára. Szabad volt tartani bármely cenzorilag engedélyezett könyvet, ilyen külföldi munkákat is, de a szabadon választható könyvek száma nem haladhatta meg a kötelezően előírottakét. A kölcsönkönyvtár katalógusa a regényeket nem közölhette külön csoportban, csak más szórakoztató művekkel együtt s a szórakoztató könyvek száma kisebb kellett, hogy legyen a tudományosokénál. Aki tiltott könyvet tartott a kölcsönkönyvtárban, annak az engedélyét azonnal visszavonták.

Az állomány összetételének ilyen megszigorítása mellett is szükségesnek tartotta a ténylet még külön az olvasók számontartását és ellenőrzését is. A könyvtárlajdonosoknak az előfizetőkől pontos jegyzéket kellett vezetniük, tanulóknak csak tanári, gyerekeknek pedig csak szülői engedély ellenében kölcsönözhettek. /45./

Kimondotta továbbá a rendelkezés, hogy a felállítandó kölcsönkönyvtárak "sem nyilvános olvasóteremmel, sem pedig tudományos egyesülettel nem kapcsolhatók össze." /46./

Mindezek a megkötöttségek a felvilágosodás előtti időszak olvasmányaihoz hasonló könyvféleségekre: elsősorban tudományos, vallási és erkölcsi munkákra kívánták irányítani az olvasók figyelmét. A rendelkezés - ahogy Sashegyi Oszkár találóan megfogalmazta, - hiven tükrözi a reakció célját: "statisztikai táblázatokkal és gazdasági szaktanácsokkal akarták a közönség irodalmi érdeklődését kielégíteni és így a közhangulatot lehetőleg veszélytelen zónában tartani. A politikai és filozófiai - világnézeti irodalom megsemmisítésével, a szórakoztató irodalom korlátok között tartásával akarták... az alattvalók szívét a 'veszélyes felhevülésektől' megőrizni...." /47:/

Az 1811. március 26-án kelt s a kölcsönkönyvtárak számát városonként szigorúan előíró helytartótaná-

csi rendelet értelmében Pesten elsőként Müller József kért és kapott engedélyt 1811 május 14-én kölcsönkönyvtár megnyitására. Megbizhatóságáról két főrangú egyén, gróf Batthány Vince és gróf Sándor Vince kezekedett. A város német nyelven olvasó polgári és értelmiségi rétegeire számított elsősorban, mert kölcsönzési szabályzata és tulajdonrészét német nyelvű, magyar könyvet egyáltalán nem tartalmazó állományának 3678 tételt számláló katalógusa is németül jelent meg./48./ Vállalkozása nem bizonyult eredményesnek, annyira ráfizetett, hogy kölcsönkönyvtárát 1815, végén kénytelen volt bezárni./49./

A második Pesten engedélyezett kölcsönkönyvtár jogáért ugyancsak 1811. május 14-én a korábbi olvasókabinéttulajdonos, Institoris Gábor fia, Institoris Károly könyvkereskedő folyamodott s arra való tekintettel, hogy előbb atyjának is volt kölcsönkönyvtára, az engedélyt ez év szeptember 10-én meg is kapta. Jellemzően arra, hogy a helytartótanács milyen szigorúan ragaszkodott a kölcsönkönyvtárak engedélyezett számához, ugyanekkor Leyrer József kérését elutasította. Institoris anyagi nehézségei miatt kölcsönkönyvtárát hosszabb idő után sem tudta azonban megnyitni, s ezért 1813-ban azt kérte, hogy a korábban elutasított Leyrerrel társulva alapíthasson kölcsön-

könyvtárat, amelyhez ugyancsak megkapta a hozzájárulást. Közben azonban annyira eladósodott, hogy 1814-ben csődeljárást indítottak ellene s így a tervezett közös vállalkozás is meghiúsult./50./

Leyrer József Institoris e csődjének köszönhető, hogy - több sikertelen korábbi kísérlete után /51./ - végülis ő nyithatta meg Pesten a második kölcsönkönyvtárat 1815-ben a helytartótanács engedélyével. Előzetes anyagi csődje miatt azonban ő is olyan súlyos helyzetbe került, hogy a minden kölcsönkönyvtártulajdonos számára kötelező 400 forintnyi biztosítékot csak számos hatósági felszólítás után tette le, a wáci siketnémák intézetének járó évi 150 forintot pedig szegénységére való tekintettel 75 forintra leszállítva is csak 1818-ig volt képes fizetni, 1819-től már nem. Nyomorúságos körülményei miatt kölcsönkönyvtárának állománya is rendkívül szegényes volt, 1824-ben alig számlált többet 500 kötetnél, amelyekből - a kölcsönzés mellett - árusított is./52./ Az 1838-i árvíz a vállalat könyvkészletét és berendezését teljesen elpusztította, Leyrer maga súlyosan megbetegedett s ezért kereskedését és kölcsönkönyvtárát egyaránt átadta fiának 1840-ben. Az 1ffj. Leyrer József azonban 1841-ben a 400 forint biztosítékot sem tudta kölcsönkönyvtára után befizetni, így csupán a könyvkereskedést tartotta meg, s a fennállása alatt

mindvégig csak tengődő Leyrer-féle kölcsönkönyvtár
ezzel megszűnt.

A Budán engedélyezett egyetlen kölcsönkönyvtár
megnyitására Ivanics Zsigmond budai könyvkereskedő
kapta meg ahelytartótanácsi hozzájárulást s kölcsön-
könyvtárát 1817. január 15-én nyitotta meg. /53./ Még
ez évben kiadta kétnyelvűen, magyarul és németül a
kölcsönkönyvtár 1.számu lajstromát, /54/, amely pedagó-
giai és filológiai könyveinek a jegyzékét tartalmazta:
Összesen 1992 tételt: a pedagógiai részben 181, a filo-
lógiaiban pedig 1811 tétel szerepel. A 181 pedagógiai
tárgyu mű közül mindössze 28 magyar nyelvű /18 fordítás,
9 eredeti munka, 1 többszerzős kiadvány/, s az 1811 fi-
lológiaiból/ a nyelveket és az írás történetét, az ál-
talános nyelvtudományt, a kritikát, a nyelvtan- és ol-
vasókönyveket, a nyelvtanítást, a szótárakat, a régi
klasszikus és újabb nemzeti irodalmakat sorolta ide Iva-
nics/ is csak 205/ 110 eredeti és 95 magyarra fordított
munka/. Katalógusa előbeszédében így vall a könyvanyag
összeállításáról: "...egyéb Igyekezeteim között, min-
denek felett arra törekedtem, hogy minden régibb és
újabb Nemzeteknek Literaturájikból, minden Tudományok-
ra tartozó könyvek közül a leghasznosabbakat....szerez-
zem meg.... Ámbár pedig legfőbb nagy Figyelmemet arra
fordítottam legyen is, hogy könyvgyűjteményemben legin-

kább olyatén legfontosabb könyvek találtassanak, melyek a Tudományok minden Nemeinek Elősegítésére és Gyarapítására tartoznak: mindazonáltal elegendő számmal fognak a legcélosabb Választással olyatén hasznosan Mulattatók is találtatni, amelyek az elfáradtt Elmének Megvidámitására, különösen pedig, a Gyönyörködtetés mellett a Szív Formálására, szelid erkölcsi Érzéseknek, s jó Indulatoknak felgerjesztésére, és azáltal a belső Boldogság Megszerzésére céloznak."/55./ Ivanics tehát elsősorban a tudományok és hasznos ismeretek terjesztését tekintette kölcsönkönyvtára feladatának, de fontosnak tartotta, az olvasók nemes szórakoztatását is. Az előbeszéd legvégén a katalógus következő, és már munkában levő darabjainak megjelentetését igéri, ezek azonban sohasem láttak napvilágot. Pedig nagy könyvállománnyal rendelkezett, a pestvárosi tanácsnak egy a helytartótanácsához intézett 1824-i jelentéséből kitűnik, hogy ekkor több mint 5000 értékes könyv van a tulajdonában./56./

Ivanics 1815-ben engedélyt kapott rá, hogy budai könyvkereskedését Pestre helyezhesse át, azzal a kikötéssel, hogy új könyveket és folyóiratokat nem árusíthat, csak antikvár-könyvekkel kereskedhet. Ennek alapján 1817-ben - nem sokkal budai kölcsönkönyvtára alapítása után - megnyitotta Pest első antikváriumát és

1818-ban már budai kölcsönkönyvtárának Pestre való áthelyezéseért folyamodott. Kérését azzal indokolta, hogy Pesten, Müller József kölcsönkönyvtárának megszűnte óta, csak Leyrer Józsefé működik, ő maga pedig pesti könyvkereskedése mellett budai kölcsönkönyvtárával nem tud kellően foglalkozni. 1819-ben e kérése is teljesült, de pesti kölcsönkönyvtára sohasem nyílt meg. 1844-ben - nem sokkal halála előtt - a helytartótanács saját kérésére visszaadatta neki a 400 Ft biztosítékot s ugyanakkor visszavonta tőle a könyvtár-alapítási jogot./57./

Ivanics Zsigmond Budáról való távozása után, 1818-ban Burián Pál nyitott itt, a Vizivárosban könyvkereskedést, majd kölcsönkönyvtárat./58./ Kölcsönkönyvtárának három részben kiadott, majd 6 pótjegyzékkel kiegészített katalógusa /59./ Összesen 2044 tételt tartalmaz, de tulnyomórészt német műveket, mindössze 48 magyar nyelvű könyvet, ezek többsége is fordítás.

Bár a helytartótanács általában mereven és szigorúan ragaszkodott az 1811-i rendelet előírásaihoz s a három város /Pest, Buda és Pozsony/ engedélyezett számú kölcsönkönyvtárán kívül minden más kezdeményezést megtiltott, egy-egy kivételes esetben mégis engedékenynek mutatkozott. Schwaiger András győri könyvkereskedő pl. 1813-ban Győrött /60./ Klapka Károly József temesvá-

ri nyomdász és könyvkereskedő, Klapka György 1848-
49-es honvédtábornok atyja pedig 1816-ban Temesvárt
kapott engedélyt kölcsönkönyvtár alapítására. Klapka
még 1816-ban kiadta magyar könyveket egyáltalán nem
tartalmazó könyvtárának német nyelvű katalógusát, majd
1817-ben a katalógus kiegészítését. /61./ A könyvjegy-
zékben 2497, kiegészítésében újabb 1054 példány szere-
pel; az egész állománynak mintegy 95 %-a német, 5 %-a
pedig latin nyelvű munka.

A számuk és helyük, valamint az állományuk össze-
tétele szerint korlátozott 19. századeleji kölcsönkönyv-
tárak nem tudtak betölteni olyan fontos művelődéspolitikai,
magyar irodalomterjesztő és olvasónevelő funkciót,
mint elődeik a 18. század végén. Számukkal együtt csök-
ken a jelentőségük és látogatottságuk, korábbi szere-
pük megszűnik s megváltozik egész jellegük. Az ország-
ra nehezedő politikai elnyomás, a művelődési és irodal-
mi élet visszaszorítása - a konkrét tiltó rendelkezések-
től eltekintve is - hátráltatja fejlődésüket. Nem történ-
nek olyan közéleti és kulturális események, amelyek kö-
zönséget táboroznának számukra, a korabeli időszakí sajtó
sem propagálja őket olyanképpen, mint első hírlapja-
ink. Fenntartásuk a kiszabott anyagi terhek miatt gyak-
ran nehézségbe ütközik, a tulajdonos könyvkereskedők nem,
vagy nehezen tudják kifizetni a biztosítékot, mint pl.

Institoris Károly vagy Leyrer József, esetleg csődbe jutnak és lemondanak a jogukról, ahogy Müller József, más esetben nem használják fel a megszerzett engedélyt, mint pl. Ivanics Zsigmond sem Pesten./62./

A 19.század első negyedének kölcsönkönyvtárai sok tekintetben inkább a legelső magyarországi német kölcsönkönyvtárakhoz és olvasókabinétekhez hasonlóak, s nem a győri Müller Ferenc - és a pesti Institoris Gábor-féle magyar irodalom- és műveltségterjesztő és közönségszervező intézmények folytatói. Jellegük minden tekintetben németes, ahogy német-jellegű a korabeli magyarországi könyvkereskedelem is, amelyhez szorosan kapcsolódnak. Állománya katalógusát és kölcsönzési szabályzatát minden kölcsönkönyvtártulajdonos németül jelentette meg, az egyetlen Ivanics Zsigmond kivételével, aki kétnyelvű: német és magyar nyelvű könyvlajstromot adott közre. Német szerzők műve, vagy német nyelvű munka az állomány tulnyomó többsége, mellettük nagy számban vannak más, idegen nyelvű /latin, francia, angol, olasz, stb./ könyvek is: nagyon kevés viszont a magyar alkotás, a legtöbb gyűjteményben magyar könyv egyáltalán nincsen. Müller József 3678 tételt tartalmazó katalógusában 3466 tétel a német, 31 a latin, 181 a francia, olasz és angol nyelvű munka, magyar nyelvű könyvet nem ajánl olvasóinak./63./

Ivaniés Zsigmond könyvtárában vannak ugyan magyar nyelvű művek, de ezek az egész könyvanyag nem egészen 12 %-át alkotják csupán, 1492 kötetéből mindössze 233 magyar nyelvű, az 1759 idegen nyelvű kötet a következőképpen oszlik meg: német 862, latin 709, francia 119, olasz 29, angol 18, görög 6, és egyéb 6. /64./ Burián Pálnál is rendkívül alacsony a magyar nyelvű munkák száma: a 2044 kötetből mindössze 48 /2,3 %/. A könyvek zöme német nyelvű: 1807 db.; van még 138 francia, 43 latin /ill. latin-görög/ és 8 angol kötet. /65./ Klapka József temesvári kölcsönkönyvtárában ismét nincsenek magyar könyvek, de idegen nyelvű anyaga sem olyan változatos, mint az előbb ismertetetteké. Csak német és latin nyelvű munkákat tart; 3551 kötetének 90 %-a német, 5 %-a latin nyelvű. /66./

Kölcsönkönyvtáraink tehát a polgári és nemzeti fejlődést szolgáló magyar nyelvújítás és irodalmi megújulás időszakában elsősorban az osztrák gyarmati elnyomást megtestesítő német nyelvűség és a feudális latinság ápolói és terjesztői. A magyar irodalmi és művelődési törekvéseket csak kis mértékben és nagyon korlátozott keretek közt szolgálják. Erre kényszerítik őket az ismert hatósági előírások, de ezt sugallja a tulajdonosok üzleti érdeke is. Elsősorban a hazai német polgárságra és a német, latin vagy egyéb idegen nyelveket ismerő magyar

értelmiségi, polgári és nemesi rétegre számítanak, mint olvasóközönségükre, a csak magyarul olvasó szélesebb rétegeknek keveset nyújtanak. Igaz, hogy az e rétegekből kikerülő olvasók száma ekkor rendkívül alacsony még, de éppen a kölcsönkönyvtárak, mint ezen időszak egyetlen nyilvános, közművelődési könyvtár-jellegű intézményei, lennének alkalmasak, hogy magyar könyvanyaguk céltudatos fejlesztésével s tudatos propagandával minél több egyént szervezzenek olvasóvá közülük. A tulajdonosok azonban ezt a hazafias és nemzeti célú irodalomterjesztést és közönségszervezést, a szélesebb magyar társadalmi rétegek műveltségének emeleését általában nem vállalják, vagy csak másodlagos feladatuknak tekintik.

A korszak hazai kölcsönkönyvtárai közül Ivanics Zsigmondé s mellette Burián Pálé tartott magyar könyveket. Burián Pál, aki a könyvkölcsönzést csak mellékfoglalkozásnak tekintette könyvkereskedői tevékenysége mellett, főként széles körben népszerű, szórakoztató munkákat ajánlott olvasóinak; idegen nyelvű könyvanyagának s a tulajdonában lévő 48 magyar nyelvű könyvnek nagy része is az irodalomnak ebbe a válfajába tartozik. A színvonalasabb magyar irodalomból első sorban a nemesi közönség körében kedvelt régebbi és újabb munkák /pl. Gyöngyösi István, Faludi Ferenc, Gvadányi

József és Kisfaludy Sándor művei/ szerepelnek katalógusában /67./ néhány korábbi polgári szemléletű írás /pl. Kazinczy Ferenc és Fáy András munkái/ mellett.

Ivanics Zsigmond kölcsönkönyvtárának állománya mind az idegen, mind a magyar könyvek vonatkozásában jóval gazdagabb és színvonalasabb volt Békánénál./68./
Kölcsönkönyvtára 1.számu, pedagógiai és filológiai műveket tartalmazó jegyzékében 28 pedagógiai ill.205 filológiai /nyelvészeti és irodalmi/ mű szerepel magyar nyelven. A pedagógiai munkákkal a felvilágosodás időszakában általánosan jelentkező nevelési problémák iránti érdeklődést kívánta kielégíteni. A 28 mű a 18. század második felében és a 19.század elején keletkezett, többségük fordítás, csak 9 az eredeti magyar munka, köztük pl. Kis János "Gegészséget tárgyazó katekizmus"-a.

Jóval változatosabb Ivanics Zsigmond gyűjteményének magyar nyelvű irodalmi és nyelvészeti anyaga. A régi könyvek iránt komolyan érdeklődő, jeles bibliofil antikvár-könyvkereskedő szintén vonzódik a felvilágosodás magyar irodalmához és nyelvészeti törekvéseihez, de számontartja és propagálja a kor fordításirodalmának eredményeit is. Az érdeklődő olvasók a 19.század-eleji kölcsönkönyvtárak közül egyedül Ivanicséban szerezhettek

tek korszerű és sokoldalú magyar irodalmi tájékozottságot és nyelvészeti ismereteket. A régi magyar irodalmat Pázmány Péter prédikációinak válogatott darabjai és Gyöngyösi István költeményei képviselik, a korai nyelvtudományt pedig Szenczi Molnár Albert nevezetes latin-magyar-görög-német nyelvű szótára. Faludi Ferenc három műve után időrendben a felvilágosodás korának irodalma következik gazdag válogatásban. A kor minden irányzata és jeles alkotói szinte teljes számban megtalálhatók itt, legtöbbjük több munkájával is: Bessenyei 14, Révai Miklós 7, Virág Benedek 6, Baróti Szabó Dávid és Dugonics 5-5, Kazinczy és Csokonai 4-4, Pálóczi Horváth Ádám 3, Báróczi Sándor, Anyos Pál, Aranka György és Kisfaludy Sándor 2-2 kötettel, továbbá Kis János verseivel s Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám közös verskötetükkel. A kezdeti magyar időszaki sajtót Péczeli Mindenes Gyűjteménye képviseli s nem hiányzik Pápay Sámuel "A magyar literatura eszmérete" című munkája, az első rendszeres magyar isodalomtörténet¹ összefoglalás sem, amelynek első része magyar nyelvtani és stilisztikai ismereteket is tartalmaz.

A kor nyelvészeti, nyelvtani és nyelvhelyességi problémáit számos más munkából is megismerhették Ivanics kölcsönkönyvtárának olvasói. Olyan színvonalas tudományos alkotások mellett, mint Sajnovics Jánosnak a magyar összehasonlító nyelvészet uttörőjének a magyar és lapp

nyelv hasonlóságát bizonyító "Demonstratio" című munkája, továbbá Révai Miklós magyar nyelvenlékeket tartalmazó és magyarázó "Antiquitates"-e, valamint Gyarmathi Sámuel 3 jeles műve /köstük a magyar és finn nyelvek rokonságát nyelvtanilag igazoló "Affinitas"/, olvashatták a nyelvújítási harc két legjelentékenyebb vitairatát, az ellene irt Mondolatot és a reá válaszoló Feleletet, de a nyelv kérdéseivel foglalkozó irodalom más időszerű darabjait /pl. gróf Teleki László, Beregszászi Nagy Pál, Verseghy Ferenc, Decsi Sámuel, Szirmai Antal, Márton József, Czinke Ferenc és másik írásait/ is.

A világirodalom magyarra fordított termékeiből 95 művet tartalmazott Ivanics kölcsönkönyvtára, az ókori görög és latin klasszikusoktól a maga koráig sok jeles alkotást./69./ A Magyarországon hagyományosan kedvelt ókori klasszikusok /pl. Plutarchos 3, Anakreon 2, Homeros, Aeschylos, Aesopus, Pindaros és Plutarchos 1-1, illetve Cicero 5, Horatius 3, Cornelius Nepos és Julianus Apostata 2-2, Cato, Ovidius, Sallustius és Vergilius 1-1 műve/ mellett az újabb nemzeti irodalmak számos klasszikus és nagyhatású alkotása képviseli, az európai irodalmat magyar fordításban. Így a németet pl. Gessner 5, Goethe, Wieland és Kotzebue 3-3, Kleist 2, Herder és Lessing 1-1, a franciát Voltaire 7, Marmontel 4, Fénelon 2, Montaigne és Montesquieu 1-1, az angolt Hervey, Milton,

Ossian, Pope, Shakespeare, Sterne, és Young 1-1,
az olaszt Metastasio és Tasso 1-1, a spanyolt pedig
Gracian műveinek 2 kötete.

A csak magyarul olvasó kölcsönzők is korszerű
világirodalmi tájékozottságra tehetek tehát szert
Ivanics gyűjteményében, bár - ahogy láttuk - a ma-
gyar nyelvű könyvanyag nála is csak kis része /12 t-a/
a teljes állománynak. Ugyanakkor rendkívül gazdag a
külföldi, elsősorban a német szépirodalom, de a tudo-
mányos és ismeretterjesztő irodalom is mind Ivanicsnál
mind a többi kölcsönkönyvtárban. A hatósági korlátozás
és az üzleti érdek diktálta állományaik ilyen irányu
alakítását, elsősorban olvasók igényeihez alkalmas-
kodtak, amikor összeállították gyűjteményeiket. Nem
kapcsolódtak be az ország szellemi vérkeringésébe, a
kor magyar irodalmi termését, a nyelvújítási harc so-
rán keletkezett röpirat - és vitairodalmat - Ivanics
kivételével - nem propagálták a szélesebb olvasóközség
körében. Idegen nyelvű könyveik révén megismerhet-
ték a világirodalom és az európai tudományosság sok je-
les termékét, terjesztették a felvilágosodás eszméit
is, de radikális társadalmi tanításokat tartalmazó mun-
kákat általában nem tartottak. A Martinovics-mozgalom
előtti nemzeti műveltségápoló és terjesztő szerepük
megszűnt, a reformkoriak is üzleti vállalkozások lesz-

nek majd elsősorban, s szám a magyar idealom és művelődés ügyét tudatosan szolgáló intézmények.

3. Irodalmi diáktársaságok

A felvilágosodáskori diákság számos tagja látogatója volt az olvasókabinéteknek, iskoláik könyvtáraiban is hozzájuthattak könyvekhez, de szellemi arculatuk alakításában legnagyobb szerepük azoknak a rendszerint "magyar társaság" névvel jelölt iskolai diáktársaságoknak volt, amelyek több protestáns és katolikus iskolában: kollégiumban, liceumban, papneveldeben s a pesti egyetemen is keletkeztek a 18.század végétől /70./ "Jelentőségük - ahogy Bodolay Géza róluk írt összefoglaló munkájának előszavában megfogalmazza - nemcsak abban rejlik, hogy műveltebb olvasóközönséget neveltek, hogy sok író, költőt indítottak el az irodalmi pályán, hogy a magyar nyelvű irodalom alkotásait ismertté tették szélesebb körök előtt..... hanem abban is, hogy ezekben a társaságokban nőtt fel a magyar polgári átalakulás és haladás harcos követelője, a Fiatall Magyarországnak nagyszerű gárdája." A társasági szervezkedések kezdete visszanyulik a felvilágosodás korába, "végső soron a felvilágosodás ringatta a Fiatall Magyarországnak bölcsőjét is." /71./

Alakulásuk kezdete az 1780-as évekre esik, a II.

József rendeletére felállított katolikus központi sze-

mináriumokban az un. generális szemináriumokban keletkeznek az első, de ezek rövid ideig működnek csak, Pozsonyban 1785-ben Fejér György és 12 társa alakít társaságot, Pesten Dayka Gábor körül szerveződnek 1787-ben. A társaságokban működő kispapok önművelésére törekedtek, de magukévá tették a felvilágosodás nyelv-művelő programját és saját írásaikkal is igyekeztek bekapcsolódni az irodalmi életbe.

1790-ben Sopronban, az evangélikus liceumban alakul meg Kis János vezetésével a magyar társaság, amely leghosszabb életű lesz közülük. A pozsonyi és pesti kispapok példájára keletkezik a pesti egyetemen nyelv-művelő és irodalmi társaság, amely 1792-ben tartja első ülését. Az 1790-es évek első felében továbbiak szerveződnek: a debreceni református kollégiumban Csokonai körül, majd a nagyenyedi kollégiumban, a pozsonyi evangélikus liceumban és a sárospataki kollégiumban is. E társaságok tagjait a felvilágosodás problémái és a korabeli politikai, társadalmi, irodalmi és művelődési kérdések érdeklik és foglalkoztatják. Kapcsolatban állnak neves írókkal, könyvtárakat gyűjtenek, megszerzik és olvassák a kor magyar irodalmi termését, folyóiratait és hírlapjait, összejöveteleiken saját műveiket olvassák fel és vitatják meg, sőt több helyen közös kiadványban teszik közzé, színelőadásokat és irodalmi

esteket rendeznek. A forradalmi, jakobinus eszmékig nem jutnak el, a szervezkedéssel sincsen kapcsolatuk, Martinovicsék pere után a minden társulást gyanusnak tartó kormányzat mégis betiltja őket, egyedül a soproni társaság működhet tovább.

Az iskolai ifjúság azonban a reakció időszakában is vállalja korábbi haladó művelődési céljait. A továbbélő és folyamatosan működő soproni társaság mellett már a 18.század legvégén társaság szerveződik a pesti egyetemen, 1806-ban a pozsonyi is újra alakul, bár csak 1810-ig áll fenn, 1813-ban pedig a pesti katolikus szemináriumban Berzsenyi Dániel verseinek kiadására szerveződik újabb rövid ideig tartó tömörülés. Ezek a társaságok azonban nem folytathatják töretlenül azt a sokoldalú tevékenységet, amely az 1795 előttiekre volt jellemző. Munkásságuk szinte egyedül a magyar nyelv és irodalom ápolására korlátozódik, ami azonban az iskolai oktatás latin és német nyelvűsége idején jelentékeny feladatvállalás.

A hanyatlás évei után 1817-től újából fellendülés tapasztalható az irodalmi diáktársaságok életében. Ugyan-
ebben az évben Pozsonyban ujjaalakul a magyar társaság, az 1820-as években Selmecen, Eperjesen és Késmárkon is megindul a szervezkedés, sőt a szombathelyi katolikus

liceumban is keletkezik diáktársaság. E fellendulás átvezet a reformkorba, amikor a nyelvkérdés mellett programjukban és munkásságukban ismét helyet kapnak a politikai, társadalmi és gazdasági élet kérdései is.

A felvilágosodáskori diáktársaságok saját műveik /zsebkönyvek, lapok/ kiadásával és neves írók /pl. Bessenyei, Faludi/ munkáinak közélettelével járultak hozzá a könyvkultúra fejlődéséhez. Még jelentékenyebb azonban a szerepük a közönségnevelés terén. Olvasóvá nevelték saját tagjaikat, de számos kívülállóknak, - aki színelőadásaikon, nyilvános irodalmi estjeiken és egyéb összejöveteleiken résztvett, - is az irodalmi életre és az irodalmi művekre irányították a figyelmet. Szinte minden diáktársaság könyvtárat gyűjtött a tagsági díjakból, a tagok és támogatóik /írók, szerkesztők, más mecénások/ könyvadományából. Elsősorban a felvilágosodáskori irodalom és a nyelvművelés kérdései érdekelték őket, de olvasták a korabeli időszakai sajtót és a tudományos irodalmat is. /72./

Könyvtáraikban a korábbi időszakból Balassi és Rónay János énekeivel, Zrínyi Miklós munkáival, Faludi néhány művével, Gyöngyösi István és Amadé László verseivel találkozunk csak. Jóval gazdagabban van képviselve a felvilágosodás szépirodalma: Bessenyei, Dugó-

nics, Gvadányi, Orczy Lőrinc, Pálócsi Horváth Ádám, Baróti Szabó Dávid, Rájnisi József, Révai Miklós, Virág Benedek, Kis János, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc, Péczeli József, Dayka Gábor, Ányos Pál, Csokonai, Fazekas Mihály, Kisfaludy Sándor és Károly egyaránt szerepel egy vagy több munkájával a társasági könyvtárakban. Megtalálható néhány külföldi munka műfordítása is, de idegen nyelvű könyveket általában nem gyűjtöttek. Csak Csokonainak és diáktársainak debreceni önképzőkre kivétel ez alól; Ők a világirodalom jeles alkotásait olvasták és ismertették meg egymással.. "Kiszabtak először mindenkinek magok közül egy nyelvet, hogy azt tanulja meg. Neki [Csokonainak] esett az olasz... Megtanulván mindenik a reá kimért nyelvet, tudós újságot /Litteratur Zeitung/ járattak. Ebben látván az új könyveket rostálgattatni, s azoknak foglalatát előadatni: a jobbakat közönségesbe meghozatták, s az olvasásra annak adták magok közül, ki annak nyelvét értette.... Amikor osztán valamelyik a maga könyvét elolvasta, s kisummázta; összegyűltek, s ezt a rövid summát egymás előtt elolvasták" - írja róluk Donby Márton, a kollégiumi iskola-társ és jóbarát./73./

Széles körben elterjedtek viszont a korabeli nyelv-, irodalom- és történettudományi munkák /Révai, Rájnisi, Baróti Szabó, Versegny, Virág Benedek, Dugonics András, Gvadányi, Péczeli, Budai Essaiás és mások tollából/ és

pl. Montesquieu híres műve, A törvények szelleme is. A magyar hírlapok közül szinte valamennyi járt a soproni magyar társasághoz, előfizettek a Mindenest Gyűjteményre, a Magyar Kurirra, a Hadi és Más Nevezetes Történetekre, a Magyar Mercuriusra, a Hazai és Külföldi Tudósításokra, majd a Tudományos Gyűjtemény című folyóíratra is. A lapokat gyakran közösen olvasták és vitatták meg, így korszerű ismereteik voltak a hazai politika, szellemi és közélet, valamint a külföld eseményeiről is.

A társaságok tagjai tehát olyan műveltségre és tájékozottságra tettek szert olvasmányaik révén, amelyet az iskolai oktatás nem nyújtott nekik. Nemcsak maguk váltak olvasókká, hanem az iskolából kikerülve mint tanárok, papok, jogászok és tisztviselők későbbi környezetükbe, különböző városokba és falvakba, iskolákba és más intézményekbe is magukkal vitték és ott is terjesztették az olvasás szeretetét, olvasóközönséget neveltek. Számos jeles író, tudós és közéleti ember nevelkedett e diáktársaságokban: /74./ pl. Sopronban Bárány Boldizsár ügyvéd, író, Katona József Bánk bán c. drámája "Rostájának" a szerzője; Döbrendeti Gábor író, szerkesztő, az akadémia első főtitkára, Hrabovszky Dániel tanár; Kis János író, evangélikus szuperintendens; Lakos János, az akadémia tiszteleti tagja; Pozsonyban

Pázmándy Dénes reformkori liberális országgyűlési képviselő; Ráday Gedeon, a Nemzeti Színház főintendánsa; Tessedik Ferenc, Tessedik Sámuel fia, akadémiai tag; Debrecenben Csokonai; a pesti egyetemi társaságban Jankovich Miklós, híres régész és könyvgyűjtő; Ürményi Miklós királyi tanácsos és kamarás; a pesti szemináriumban Dayka Gábor költő és tanár, Guzmics Izidor író, bakonybéli apát, az akadémia tiszteleti tagja; Fejér György történész, az egyetemi könyvtár igazgatója, Kresznerics Ferenc nyelvész, tanár, akadémiai tiszteleti tag; Kulcsár István szerkesztő; Péteri Takács József író, kiadó - hogy csak a néhány legfontosabbat említsük közülük. Az iskolai diáktársaságok közönség szervező hatása rajtuk keresztül vált szinte társadalmi méretűvé.

Az első magyar lapok szerkesztői /Péczeli József, Görög Demeter, Kerkes Sámuel stb./ könyvadmányakkal támogatták az irodalmi diáktársaságokat. Lapjaikban - ahogy hírt adtak az olvasókabinétekről - rendszeresen beszámoltak a társaságok működéséről is. Ugyancsak ismertették és propagálták az újonnan megjelent könyveket, felhívták rájuk az érdeklődők figyelmét és általában egyik lényeges feladatuknak tartották a műveltség fontosságának tudatosítását, a közműveltség emelését, az olvasás népszerűsítését és ter-

jesztését. A lapok hiranyagának, közleményeinek önma-
gukban is jelentékeny közönségsszervező szerepük volt,
hiszen a társadalom minden rétegét érdekelték a kor
mozgalmas európai és hazai eseményei s ezekről a saj-
tó révén szereztek tudomást. A lapok rövidebb cikkei
olyanok is ovasták, akik a könyvolvasásig még nem ju-
tottak el. Az első magyar nyelvű ujságnak, a possonyi
Magyar Hirmondónak pl. kezdetben meglehetősen kicsi
még a közönsége, mindössze 320 előfizetője van, de
a hazai előfizetők /jár ugyanis külföldre is/ társadal-
mi megoszlása rendkívül változatos: 95 földbirtokos
/13 nő/, 38 mágnás /14 nő/, 28 megyei tisztviselő, 18
pap és tanító, 18 ügyvéd, 18 jószágigazgató és urasági
tiszt, 12 katonatiszt, 12 postatiszt és postahivatal,
9 városi polgár, kávé és kereskedő, 8 nevelő és tanuló,
7 állami, 5 városi tisztviselő, 4 főiskolai igazgató és
3 orvos tartozik közéjük az ország legkülönbözőbb része-
iből. Középnemű és értelmiségi előfizetője van leg-
több, főrangú is szép számmal, de polgár alig néhány. /75./
A Magyar Hirmondó előfizetőinek száma később 400-500-ra
emelkedik, de még többen rendelik meg Szacsavay Sándor
Magyar Kurirját /1789-90-ben kb. 1200-an/ és Görög Deme-
ter és Kerekes Sámuel Hadi és Más Nevezetes Történetek
című lapját /1200-1300-an/. 76./

Nagyon valószínű persze, hogy a lapok olvasóinak szá-
ma magasabb az előfizetőkénél, akik járatták, nyilván
kölcönadták őket családtagjaiknak, barátaiknak és ismer-

rőseiknek, mint ahogy az olvasókabinétek és diáktársaságok egy-egy leppéldányát is számos kölcsönző és tag vette kézbe és olvasta el. Arról ^{is} van tudomásunk, hogy az ujságok hírei a parasztsághoz is eljutottak. Bizalmas jelentések közölték a bécsi udvarral, hogy a francia forradalom eseményeiről tudósító ujságok cikkeit a papok és jegyzők vasárnaponként felolvassák a parasztoknak. /77./ Joggal írja tehát Toldy Ferenc irodalomtörténetében az első magyar lapok ill. szerkesztőik közönségnevelő szerepéről, hogy "hallatlan... azon férfiak érdeme, akik a magyar időszaki sajtót létesítették, ezáltal egy állandó magyar olvasóközönséget teremtván, s azt oly rétegekkel nevelvén, melyekbe a könyvirodalom részint a szellemi szükségek hiánya, részint az akkori könyvkereskedelem korlátoltsága miatt bé nem hatolt volt."

Különösen sokat tett az olvasónevelés érdekében a Mindenest Gyűjtemény, amelyet szerkesztője Péczeli József azért indított, hogy " az asszonyokat és a még eddig olvasásban kevésbé gyönyörködő nemeseinket" művelje s megnyerje az irodalomnak. A lapban azonban jelent meg olyan írás is, amely - Péczelinek e célkitűzésén s Bessenyeiéknek a középrendet közönséggé szervező szándékátulmenően - már a parasztság művelését és a nép-
ből szervezendő széleskörű olvasóközönség kialakítását

sürgeti. Kovács Ferenc pápai mérnök a folyóirat 1789. december 19-1 számában közölt irásában " a legalsó lépcsőfokon", a "mezei embereknel" akarja kezdeni a közműveltség általános emelését, a nemzet kinűvelését./78./ Célja megvalósítása érdekében első helyen szorgalmazza a falusi és a kisebb városi iskoláknak, mint a népművelés legfontosabb intézményeinek fejlesztését: képzett tanítók kinevezését, az általános tankötelezettséget bevezetését és a latin helyett hasznos ismeretek / helyesírás, olvasás, történelem, földrajz, gazdaságtan/ tanítását. Az iskolákban az olvasás iránt érdeklődővé nevelt falusi nép közt az ismereteket "jó* magokat kedveltető és hasznos könyvek" révén kívánja gyarapítani, amelyeknek az árak ne legyen magasabb a nép körében elterjedt olcsó ponyvatermékek áránál. A ponyvairódalom helyett olyan "hasznos" művek kiadását tartja szükségesnek a parasztság számára, mint Marmontel "erkölcsi irásai", Gellert, Schlegel vagy Péczeli erkölcsi meséi, és olyan mulattató és gőnyörkődtető irásokét", mint a korabeli költők versei, különféle vigjátékok, szomorujátékok és anekdoták.

Kovács Ferenc javaslataihoz 1790-ben többen is hozzászólnak a Mindenest Gyűjtemény hasábjain / az

1790. márc.20-1 és jun.9-1 számban névtelenül, az 1790.máj. 8-1 és 12-1 számban Bertits Ferenc pécs-egyházmegyei pap/, támogatják és több vonatkozásban kiegészítik álláspontját, majd ő maga újabb cikksorozatban / az 1790.márc.27-1, 31-1 és ápr.3-1 számban/ foglalkozik. a nép nevelésének szükségességével, s feltárja elmaradottságának történelmi és társadalmi okait is. Végül arra a konkluzióra jut, hogy a paraszti tömegek felemelésének legfontosabb feltétele a jobbágyság felszabadítása, amelyet ő a nemességtől vár./79./ E radikális követelmény persze nem valósulhatott meg még az 1790-91-es évek ellenállási hangulatában sem s különösen nem a Martinovics-mozgalom bukása utáni szigorú elnyomás korában.

4. Az olvasmányok ellenőrzése a ferenci reakció idején

A felvilágosult írők, szerkesztők, a radikális polgári olvasókörök, az olvasókabinétek és a diáktársaságok közönségszervező tevékenységét az egyház fellépésén kívül már a jakobinus mozgalom lelaplózása előtt akadályozta az államhatalom is, főként a cenzura révén. A mozgalom felszámolása után az ellenőrzés megszigorodott, nemcsak az újból engedélyezett, de erősen korlátok közé szorított kölcsönkönyvtárakra és az irodalmi diáktársaságokra terjedt ki, hanem az olvasási kultúra és a művelődés egész területére.

A szellemi életre nehezedő nyomasztó légkört jellemzik Csokonai sorai az 1798 január 23-án Széchenyi Ferencnek írott levelében: "Alig serkentünk fel ama lomha álomból, melyben századokig aludtunk, s újra szunnyadosunk. Oda vagyunk minden igyekezetünk, szerénységünk ismét megszakadt. Imé alig jön ki esztendőnként egy-két valamit érő könyv, a typográfiák megint inádságos könyvekre s kalendáriumokra szorultak, teátrumunk a maga bölcsőjében megholt, az olvasás a közönségben megcsökkenként, legjobb léterátoraink vagy meghaltak, vagy szerencsétlenségbe estek, a

többiek alhallgattak, nincs aki őket serkentgetné." /80./

A reakciós udvari kulturpolitika mindenfajta olvasmányba beleszólt. 1797-ben pl., amikor feljelentés érkezett a debreceni kollégium diákjai ellen forradalmi szellemű munkák olvasása miatt, rendelkezést adtak ki az iskoláknak a tanulók olvasmányainak szigorú ellenőrzésére. Egy 1802-ben kiadott királyi rendelet a könyvtárak számára büntetés terhe alatt írta elő, hogy " a vallás, erkölcs és állam számára veszélyes elveket" hirdető műveket, mint amilyenek Voltaire, Rousseau, Helvetius és mások írásai, bárkinek kiadják olvasásra. Az ilyen könyveket még az egyetemi tanárok is csak akkor kaphatták kézhez, ha " a vallás és az állam érdekeinek jó ügye védelmében", a bennük foglaltatott elvek cáfolata céljából volt rájuk szükségük. Ellenőrizték a külföldi hírlapokat is, 1804-től jegyzéket adtak ki azokról, amelyeket az országba beengedtek. Tiltott lapokat " csak magasabb állásu, művelt és kifogástalan politikai magatartásu egyének" olvashattak.

A megszigorított cenzura igyekezett biztosítani, hogy újabb vészedelemesebb könyvek napvilágot ne lássanak és külföldről se kerüljenek be az országba,

de arról is gondoskodott, hogy a II.József alatti enyhébb ellenőrzés idején megjelentek se kerüljenek az olvasók kezébe. 1803-ban ujracenzuráló bizottságot /Renzensurierungs-Kommission/ állítottak fel, amely az 1791 előtt engedélyezett könyveket újból felülvizsgálva 2500-at tiltott be belőlük. Katalógusukat megküldték a könyvkereskedőknek, akik ennek alapján kötelesek voltak bejelenteni, majd beszolgáltatni az újonnan eltiltott könyveket. A könyvkereskedési bejelentések tanúsítják, hogy a legtöbb tiltott könyv az ország két akkori központjában: Pesten és Pozsonyban volt, kevesebből érkezett bejelentés Győről és Zágrábról. /Kassán is sok felvilágosult könyv lehetett, de a kassai kerület jegyzékei nem maradtak fenn./

A jegyzékek továbbá nemcsak arról tanuskodnak, hogy mit tartott veszélyesnek a kormányzat, de arról is, hogy milyen könyvek iránt érdeklődött a polgarosodó magyar közönség. A francia felvilágosodás "klasszikusait" Montesquieu, Voltaire és Rousseau képviseli, de műveik kevés példányban szerepelnek; a német klasszikusok közül Goethétől szintén nincs sok példány, de Schiller és Lessing drámái, valamint Wieland és más kortársak művei már gyakran előfordulnak. Igazán keresett a széles rétegeknek szóló fel-

világosult tömegirodalom volt, mert a jozefinista Bécs és a korábbi Lipcse népszerű röpiratirodalma, antiklerikális pamfletjei és a szabadkőműves írások tömegesen szerepelnek. Eltiltottak babonás és misztikus írásokat, álmoskönyveket, de népkönyveket és regényeket is. 1807-ben rendeletet hoztak a könyvkereskedők kártalanításáról s egyidejűleg megengedték nekik, hogy az újracenzurálás során eltiltott, még náluk levő munkákból "oly egyénaknek, akiknek nevelése, állása, és jelleme biztosítékot nyújt, hogy azokkal nem élnek vissza", eladhassanak. Az ilyen vásárlóknak is írásban kellett azonban kötelezniök magukat, hogy a könyveket "saját egyedüli használatukra" vették meg, és hogy azokat "senkinek sem engedik át." /81./

A reakciós hatalom ezen túlmenően is mindent megtett, hogy a felvilágosodás szellemét terjesztő műveket elvonja a közönségtől. Már 1802-ben kísérletet tett a magántulajdonban lévő könyvek ellenőrzésére is: a hagyatékok felülvizsgálatát rendelte el a bennük található tiltott munkák lefoglalása miatt. E szélsőséges rendelkezését azonban Magyarországon az uralkodó nemesi álláspont miatt, amely a magántulajdont sérthetetlennek tartotta, nem hirdették ki. A regények terjedése ellen több intézkedés is napvilágot látott,

még 1825-ben is eltiltották az "olyan közönsé-
sen románnak nevezett költött elbeszéléseket, melyek
a tudományok művelését nem segítik elő, politikai
vagy erkölcsi és vallási tekintetben viszont kifo-
gáshatók." Mindezek a rendelkezések, a legszigorubb
ellenőrzés, a kilátásba helyezett és kiszabott bün-
tetések sem tudták megakadályozni, hogy tiltott köny-
vek kerüljenek az országba. A hatóságok figyelmét
kijátszva jó kapcsolataik révén megszerezték őket a
magángyűjtők és a könyvkereskedők is, akik közül a
kölcsonkönyvtártulajdonosok elvétve még olvasóiknak
is kölcsönözték ilyen műveket.

A magyar olvasóközönség kapcsolata így a reakció
időszakában sem szakadt meg a külföldi irodalommal, s
az olvasók száma, - ha lassabb ütemben is - továbbá
emelkedett. Igaz, hogy a felvilágosodáskori Magyaror-
szág lakosságának még csak kisebb része olvasott rend-
szeresen ^{ny}köveket és lapokat, különösen magyar nyelvűe-
ket. Jogos tehát részben az írók, szerkesztők, kiadók
és könyvkereskedők gyakori panasa is, amely ^{2/}szerint
a közönség kis száma és érdektelensége az egyik oka,
hogy a magyar irodalom, lassan terjed, a könyvkiadás
tengődik. Közönségünk azonban az 1770-es éveket köve-
tő félévszázad alatt sokat gyarapodott számszerűleg,

fejlődött az ízlése és érdeklődése, átalakult társadalmi összetétele is. Az előző kor főrangú, egyházi és kisebb részben birtokos nemesi és nemesi-értelmiségi olvasói mellett most újabb rétegekkel bővült a közönség: megszaporodott a középnemességnek az az iskolázott és művelődni vágyó része, amely hazafias kötelességének érezte az irodalom támogatását, különösen megnőtt a művelt nemesi, polgári és plebejus származású értelmiség, s intenzíven bekapcsolódott az olvasásba a diákság, de a nők és a városi polgárok egy kisebb része is. A reformkorban éppen a "középrendű: köznemesi, értelmiségi, polgári közönség fejlődött hatékonyan s vált a fellendülő szépirodalom közéleti, tudományos és szakirodalom szilárd társadalmi bázisává.

b/ Közönségszervezés és olvasóközönség a
a reformkorban

A reformkor mozgalmas közélete, irodalmi, tudományos és kulturális élete már kezdetben arra a fejlettebb és fogékonyabb közönségre támaszkodhatott, amely a felvilágosodás időszakában kialakult s ezt a közönséget növelte számszerűen, de egyre jobban aktivizálta is s tette még érdeklődőbbé az irodalom minden ága iránt. A politikai élet és a művelődés demokratizálódása új rétegeket vont be az olvasóközönség körébe; a megnövekvő politikai érdeklődés fellendítette a politikai publicisztikát és hírlapirodalmat, a tudományok és szépirodalom fejlődése a tudományos és irodalmi könyvkiadást, valamint a folyóíratirodalmat. Azok a nyílt és heves viták a haladás és reakció hívei, illetve a reformeszmák képviselőinek különböző álláspontjai közt, amelyek a politikai, gazdasági és szellemi élet minden ágazatát átszöttek, élénk érdeklődést keltettek a közönségben, de intenzíven folyt a tudatos közönségszervezés is a "kímült emberfő" számának gyarapítása érdekében. A Széchenyi-kezdemenyezte egyesületi élet szervezeti keretet biztosított az olvasóközönség nevelésének is, a számos reformkori egyesület és társulás tagjai érdeklődését a tevékenységének megfelelő iroda-

lomra irányította, de keletkeztek - illetve új tartalommal telítődve tovább működtek - olyan egyesületek, intézmények is, amelyeknek elsődleges céljuk volt a közönségnevelés és a társadalom, a közönség igényének kielégítése.

Közönségünket már az 1810-es években megélénkülő ellenállási küzdelem, amely az 1825-ös országgyűlés összehívásához vezetett, s a nyelvújítás győzelmét követő polgári írócsoport munkássága kímázta abból az aléltásból, amelybe a Martinovics mozgalom utáni reakció szorította. Első jelentékeny tudományos folyóiratunk, a Tudományos Gyűjtemény megindulása, az Aurórkör megszerveződése, Pest-Buda irodalmi központtá válása, Széchenyi fellépése és az Akadémia megalapítása, Vörösmarty halálának megjelenése felkelti a közönség érdeklődését a fővárosban, de vidéken is. Az 1825-i pozsonyi országgyűlés tagjai közt Nagy Pál az 1824-i Aurórából 70, az 1825-iből pedig 120 példányt tudott eladni. Bajza József Toldy Ferencnek írott levelei is az 1820-as években megnövekedett érdeklődésről tanuszkodnak a vidéki közönség körében is. 1822 szeptember 27-én még azt írja Hevesből, hogy "szeretnénk a mi magyarjaink olvasni.....de...könyveket venni ma még nem módi; azoknál sem, kik olvasni szeretnek." 1829. június 4-én Turáról már az irodalom népszerűségéről számol be:

"Nem hittem volna, hogy a magyar s kivált falusi olvasók közt olly buzgók legyenek, mint a millyeneket ezen tájon tapasztaltam... A Kisfaludy, Kölcsey és Vörösmarty nevének egész vakulásig imádóji. Figyelmeknek minden literatiori mozgásokra... Csak 600 kellenne ilyen olvasó, s dolg^{aink}aink jól mennének." /1./ Az 1820-as évek irodalmi élete tehát nemcsak új szellemű műveket teremtett, de közönséget is nevelt a polgárosodó irodalomnak. A közönség nemcsak az írók köteteit olvasta, de az Aurora mellett a többi irodalmi évkönyvet, pl. a Hébot és az Aspasiát is, valamint a folyóiratokat, a Tudományos Gyűjtemény mellett a Felsőmagyarországi Minervát, az Élet és Literaturát és a Musariont. E lapok és évkönyvek olvasóinak száma még eléggé alacsony volt ugyan, de e szűkebb közönség ízlésének fejlődésére vall, hogy szívesen fogadta más esztétikai, kritikai és egyéb elméleti problémákkal foglalkozó írásokat is.

. A romantika költészete még a mult dicső példájával és a jelen közönyét ostromozva akarja a nemességet tettekre buzdítani, az 1830-as és 40-es éveké azonban már közéleti költészet, amely a reformeszméket népszerűsítve mozgósítja és neveli a közönséget, nemeseket és nem-nemeseket egyaránt, nemzeti és társadalmi fel-

adataikra. Vörösmartyt már az egész nemesi és polgári nemzet a maga költőjének tekinti, olvassa és magának vallja műveit. Nemcsak a közéleti kérdésekkel foglalkozókat, hanem az olyan lírai s mélyebb emberi filozófiai tartalmuakat is, mint a Csongor és Tünde, amelyről közvetlenül megjelenése után, 1830 november 20-án sajnálkozva írja Helmezy Mihály a pozsonyi országgyűlésről, hogy mindössze 100 példány volt belőle nála "itt pedig legalább hatszáz kell még most is - sőt országgyűlés elein ezer is kevés." /2./

Petőfi mint népköltő a plebejus rétegekhez is szól, őket is a haza egyenrangú polgárainak tekintve szól a síkra az érdekeikért; maga írja, hogy egyik versét a nép népdalként énekelte. Ugyanakkor világirodalmi színvonalu költészetét mind politikai tartalma, mind művészi szintre emelt népi nyelve miatt a köznépen kívül a nemesi és polgári közönség is olvassa.

A költészetnél is jelentékenyebb a prózaí műfajok - az ekkor megszülető magyar regény és a rövidebb elbeszélések - közönségnevelő szerepe. Jósika Miklós regényei különösen népszerűek mind a nemesi mind a polgári olvasók körében, de Eötvös József műveit is sokan olvassák; az ő regényeinek közéleti hatása Jósikáiéénál is nagyobb, politikai aktualitá-

suk révén állásfoglalásra készítetik az olvasókat. Az új magyar regényeket a hazai német polgárság is megismeri. Egy része kezd már magyarosodni s a magyar olvasókörzség táborát növeli, a többiek számára a pesti német kiadók németre fordítva adják ki a munkákat: Jósika Összegyűjtött műveinek német kiadása pl. megelőzte a magyart és Eötvöstől A falu jegyzője is előbb jelent meg németül, mint magyarul./3./ Főként a városi közönség kedveli azokat az életképeket, amelyek a fővárosi élet egy-egy jellegzetes helyzetét, vagy típusát örökítik meg, mint Nagy Ignác, Kutty Lajos, Garay János és mások írásai.

Elsősorban a műveltebb közönség érdeklődését keltették fel - és egyben izlését is fejlesztették - a reformkori irodalmi viták és az a kritikai szellem, amely a művek megítélésében érvényesült. Bajza vagy Erdélyi kritikai magatartása a polgári irodalom érdekében még főként a szaknabelieket /írókat, tudósokat, szerkesztőket, kritikusokat/ érintette, de az 1840-es évek vitái a népiesség vagy éppen Petőfi költészete körül már szélesebb rétegek figyelmét magukra vonták.

A vitacikkek és kritikák az irodalmi és kritikai lapok hasábjain /pl. Kritikai Lapok, Athenaeum, Szép-

irodalmi Szemle/ látják napvilágot, de a szélesebb közönség szervezése terén nagyobb szerepük volt az 1830-40-es évek divatlapjainak. Ezeket az elsősorban irodalmi közleményeket /verseket, elbesszéléseket, tárcákat, színi- és könyvbírálatokat stb./ tartalmazó lapokat országsszerte sokan olvasták, de divatképeik révén különösen nagy vonzóerőt gyakoroltak a nőkre, s már a harmincas években megjelenőknek /Regélő, Rajzolatok/ is jelentékeny a szerepük a női olvasóközönség gyarapítása és nevelése terén. A hölgyeknek, mint a leendő nemzedék nevelőinek bevonása a közéletbe és a művelődésbe a reformkor egyik fontos törekvése. Széchenyi a Hitelt "honnunk szebb lelkű asszonyainak" ajánlja, Vörösmarty a nemzeti kötelességükről megfeledkező nőket ostorozza "Az uri hölgyhöz" című versében s számos más korabeli írás is a hölgyközönség nevelésének szükségességét hangsúlyozza, vagy a nőket marasztalja el a magyar irodalom iránti közömbösségük miatt. Vahot Imre az 1840-es évek divatlapszerkesztője is így ír még: ".....nagy örömsajt kell támogatnunk amiatt, hogy egy-némely magyar regénynek 2-3000 vevője van, míg köztünk a külföldi regényekből 20-30.000 példány is elkél.... A divatlapszerkesztő fennén dicsekszik, ha 1000-ig fel bírja vinni előfizetői számát, míg egy-némely magyarhoni német divatlapnak annyi előfizetője van, mint össze-

sen a három magyarnak. - És ez nagyobbára onnét van, mert a magyar nőnem valódiilag nem felel meg hivatásának..."/4./ Pedig a magyar női közönség éppen a divatlapok olvasása révén fokozatosan növekszik. Már az 1833 és 1841 közt megjelenő Regélő 700 megrendelőjéből is 200 nő volt, az 1840-es évek három divatlapjának pedig tovább gyarapodott a közönsége: Garay János Regélő Pesti Divatlapjának, majd a folytatásaként kiadott nemzeti, demokratikus szellemű Vahot-féle Pesti Divatlapnak 1200 felett volt az előfizetője, a konzervatív-arisztokratikus Honderűnek 700-nál valamivel több, Frankenburg Adolff Életképek c.lapját pedig kezdetben 1200-an, majd miután a Tisek Társasága vette át és Jókai szerkesztette, 1800-an járatták./5./ Az 1840-es évek divatlapjai nemcsak az irodalomnak neveltek olvasókat, hanem belekapcsolódtak a politikai mozgalmakba is, sőt egy-egy politikai irányt képviseltek. A Kossuth politikáját támogató Pesti Divatlap olvasói elsősorban a liberális-demokrata köznemesség soraiból kerültek ki, a Honderűt a konzervatív főnemesség és köznemesség olvasta, az Életképeket pedig a radikális-demokrata nemzeti értelmiségi és polgári rétegek, férfiak és nők egyaránt. A magyar divatlapok kezdték elhódítani a korábban nagyon népszerű hazai német divatlapok olvasóinak egy részét is, így a nők körében végzett olvasónevelés

mellett nagy az érdemük a főváros német polgárainak magyarosítása terén is. Népszerűségükre jellemző, hogy még az 1840-es években is - amikor a kiéleződő politikai helyzet ~~alközéleti~~ kérdéseket tárgyaló publicisztikát és hírlapirodalmat állította az érdeklődés középpontjába - tudták emelni olvasóik számát./6./

A közéleti érdeklődés felkeltésében Széchenyi István fellépésének és munkásságának van döntő szerepe. Már Hitel című műve felkavarta az egész társadalmat, "oly szellemi mozgalmat, oly élénk eszmeharcokat, mint ez, soha könyv még nem támasztott a magyar világban" - írja róla Horváth Mihály a jeles kortárs~~törté~~nész./7/ 1830_{ra} legelején jelent meg első alkalommal, a óriási népszerűségének jele, hogy az év végéig 3 magyar és 3 német nyelvű kiadása látott napvilágot. A régi nemesi sérelmi politika hívei és a reformok képviselői egyaránt kézről-kézre adták, olvasták és vitatták, Széchenyi eszméi az ország minden rendű-rangu lakosait érintették, hatásuk alól senki sem vonhatta ki magát. "Ha az ember azon korban akár a főarisztokrácia palotáiban, akár a falusi nemesség társalgási köreiben megjelent, alig hallhatott egyebet, mint a 'Hitel' s annak reform-eszméi felett folyt vitatásokat. A vitatkozásnak rendszeren hamar felgyuladt hevében az öregabb urak, a hatalom emberei, a megyei tekintélyek... majdnem kivétel nélkül

a legszenvédélyesebb módon keltek ki e 'veszedelmes könyv' ellen, míg az ifjabb nemzedék,... amasok ellenében hasonló hévvel pártolá a reformátort és eszméit" - számol be a könyv nagy társadalmi hatásáról ugyancsak Horváth Mihály./8./ Arról is van értesülésünk, hogy a konzervatívok nemcsak gyalázták, de több helyütt meg is égették a Hitelt, mint amely a nemzet becsületét és hírnevét sérti.

Tovább növelte a közéleti irodalom iránt érdeklődő olvasók számát az a vita, amely a Hitel körül kibontakozott. Desseffy József ellene írt Taglalata, a számos mellette vagy ellene érvelő röpirat, majd Széchenyi ellenfelei álláspontját megsemmisítő válsza, a Világ, s ezt követő műve, a Stadium is a Hittelhez hasonló érdeklődést keltett a közvéleményben. Ez az érdeklődés a reformkori küzdelmek élesedésével tovább fokozódik: Wesszelényi Balitéletek című műve, Kossuth két kéziratos lapja: az Országgyűlési majd a Törvényhatósági Tudósítások s különösen a Pesti Hírlap - amely 5000 feletti előfizetővel felülmulta a többi korabeli hírlap együttes olvasóinak számát - olyan új olvasórétegeket mozgósít, amelyek a liberális nemesi ellenzék Széchenyinnél radikálisabb reformpolitikáját vallják magukénak. Az ellenzéki erők megoszlása s a különböző ellenzéki álláspontok ütközése, - amelynek első széles körben

ható megnyilvánulása Széchenyi és Kossuth nyilván-
os vitája volt a Pesti Hírlapot támadó Kelet Népe,
majd a reá adott kossuthi Felelet s a körülöttük ke-
letkező röpiratirodalom kapcsán - a Kossuth mögé felső-
rakozott liberális-demokrata köznemesi, polgári és értel-
miségi közönség politikai érdeklődését fokozta. Az 1840-es
évek elején sokan - főként konzervatív részről - a po-
litika iránti túlzott érdeklődésben látják a komolyabb
szépirodalom és a tudományos művek lassu terjedésének
az okát is. Orosz László, a konzervatív Hirnökben "po-
litikai kórságról" beszél. "Jelenleg hazánkban minden-
ki csak hanyagon olvas mindent, mi nem politika"- írja.
/9./ Hasonlóan nyilatkozik Döme Károly is az Athenaeum-
ban: "Midőn halljuk, hogy némely politikai lapjainak
majd 4000 előfizetője van, hogy gr. Széchenyi legújabb
munkájának 1000 példánya egypár hét alatt elkelt, hogy
Jósika regényeinek néhányja második kiadást ért, örömmel
telve azon édes hiedelemnek engedjük át magunkat, hogy
értelmileg nagy haladásokat teszünk, ami némi részben
igaz is, de aki közelebbről ismeretes a dologgal, tud-
ja, hogy tán csak politikai ismeretekben kezdünk némi-
leg haladni... a tudománysszeretet napról napra kevesebb-
bek sajátja. A mulatozás, időölés miatt olvasók száma
nevekedik számlátomást, a tudománykedvelők^{elő}ké fogy.." /10./
A politikai-publicisztikai irodalom olvasottsága tény-

legesen kiemelkedő ekkor, a politikai lapok olvasóközönsége pl. kiterjed a társadalom minden rétegére. Wesselényi Miklós Kalitéletek című munkájában már 1833-ban megállapította, hogy az ujságok az emberek elsőrendű szükségletévé váltak s ez a megállapítása még inkább érvényes az 1840-es évekre. A konzervatív lapoknak ugyanugy megvan a maguk olvasóközönsége, mint a reformokat hirdetőknak, s a köznép, a parasztság számára is jelenik már meg ujság: az első magyar néplap, a Vasárnapi Ujság Erdélyben 1834 és 1848 közt Brassai Sámuel szerkesztésében a "szegényebb sorsu és kevésbé művelt nép" felvilágosítására; de a jobbbágytság egy része Kossuth Törvényhatósági Tudósításait, majd vezércikkeit is olvassa a Pesti Hirlapban és különösen a Hetilapban, az Iparégyesület folyóiratában /sok helyen a jegyzők és tanítók olvassák fel neki/. A politikai irodalom azonban nem a szépirodalom és a tudományos művek olvasóit hódítja el elsősorban, hanem éppen aktualitása révén olyan közönsége is van, amely a komolyabb irodalom, tudomány és szakirodalom befogadására még nem eléggé érett, de e rétegek gyakran a lapok olvasásán keresztül fejlődnek könyvolvasókká is. Megvan azonban a szűkebb olvasóközönsége a tudományos irodalomnak, a szakmai és ismeretterjesztő munkáknak is. Az Akadémia 1830-ban meginduló tevékenysége

s a tudományos élet fejlődése, továbbá az egymás után gyors ütemben alakuló tudományos, gazdasági és társadalmi egyesületek és szervezetek munkássága létrehoz egy olyan tudós és értelmiségi szakember réteget, amely olvasója a külföldi és hazai szakirodalomnak, sőt szélesebb rétegek körében is igyekszik azt népszerűsíteni. Színe a társadalom egészére kiterjed a Széchenyi kezdeményezte kaszinók, olvasóegyesületek, társalkodó egyletek sokoldalú tevékenysége, amelynek fontos része a műveltség minden ágának terjesztése: a szépirodalmi, politikai, tudományos és szakmunkák, a folyóiratok és hírlapok olvastatása az ország minden részében, minden rendű-rangu emberrel.

1. Kaszinók, társalkodó egyletek, olvasó-
egyesületek

Széchenyi István külföldi útja során ismerkedett meg az angol egyesületek és klubok nagy társadalmi és művelődési jelentőségével. Felismerte, hogy a polgári Anglia magasfoku civilizáltsága és műveltsége nem az angol kormány, vagy egyesek, hanem a közös célokért együtt fáradozó egyesületek munkásságának az eredménye. Ezért akarta a hazai szétदारabolt erőket is a közhaszon érdekében egyesíteni /11./, s alapított kaszinót barátjával, Károlyi Györggyel már az 1825-27-i országgyűlés idején Pozsonyban s ezt az országgyűlés befejezése után Pestre helyezte át. A kaszinót s általában az egyesületeket - ahogy a Világban is írja Dessewffynek válaszolva - "korántsem mint Célokat", hanem mint "célhoz vezető Eszközöket" tekintti, ahol a társadalom különböző rétegei egymással találkozáva "eszmésurlódás" és a "vetélkedési ösztön" fejlődése, azaz vitatkozások, továbbá művelt és kellemes társalgás és szórakozás, valamint hazai és külföldi lapok és könyvek olvasása és megbeszélése révén művelik magukat, közös véleményt formálva együttes cselekvésre, a politikai és közszereplésre készülnek fel s kifejeleztik a polgári társas élet művelt formáit. /12./ Széchenyi e céljainak felelt meg sok vonatkozásban már a pozsonyi kaszinó is, amelyről így írt Komáromy

István abaujvármegyei követ egy 1825 novemberében kelt levelében: "Itt akár pipálhat, diskurálhat, mindenféle ujságokat olvashat, ha soká akar mulatni, mindenkor kész vacsorához ülhet akárki, egyszóval ezek az urak mindent elkövetnek, hogy náluk magát minden becsületes ember, minden megszorítás nélkül a legbarátságosabban mulathassaa."/13./

A Pesti Kaszinó /1830-tól Nemzeti Kaszinó/ meg-
alakulásakor /1827 június 14-én/ 175 részvényes tag előtt Széchenyi azzal indokolja a kaszinó felállításának szükségességét, "hogy hazánkban is legyen egy olyan megkülönböztetett díszes összejülekező hely, melyben főbb és előkelőbb és jobb nevelésűek, eszes, értelmes férfiak, a társasági rendnek mindenik osztályából egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai ujságokat s hasznos gazdasági, tudományos, művészi hónapos-írásokat olvashassanak, magukat pedig üres óráikban illendően mulathassák."/14./

A kaszinó - bár a tagság jó része a főrangúak köréből került ki - nem volt tehát zárközü intézmény. A különböző társadalmi osztályok képviselői találkozhattak itt, s cserélhették ki véleményeiket - Széchenyi szándéka szerint, aki már nem azonosította a nem-

zetet a nemességgel, hanem a haza minden lakóját beleértette a nemzet fogalmába. Ő, amellett, hogy az addig többnyire külföldön tartózkodó főurak jó ~~részét~~ részét is sikerült a kaszinó révén Pestre csalogatnia, a kaszinót az értelmiség legjobb képviselőinek is otthonául szánta s éppen ő maga ajánlotta felvételeire /a pesti polgárság tekintélyes tagjai mellett - az irodalmi élet számos kiválóságát már 1830 júniusában. /15./ Így régi történelmi nevek /gr. Széchenyi István, gr. Károlyi Lajos, gr. Keglevich Gábor, gr. Desseffy Aurél, gr. Teleki József, báró Jósika Miklós, báró Orszay László, báró Podmaniczky Károly, báró Wesselényi Miklós stb./ mellett kormánysszéki, megyei, városi és bírósági tisztviselők, táblabírák és ügyvédek, kereskedők és gyógyszerészek, orvosok, tudósok, írók és művészek /pl. Bajza József, Bugát Pál, Csapó Dániel, Dobrentei Dábor, Erdélyi János, Fáy András, Helmeczy Mihály, Hild József, Kisfaludy Károly, Lukács Mária, Marczibányi Márton, Pákh Albert, Rosty Albert, Szalay László, Szűgyény László, Toldy Ferenc, Tóth László, Vörösmarty Mihály stb./ nevével is gyakran találkozunk a kaszinó tagnévlistájában. Pregárd János gyógyszerész pl. hat éven át egyik igazgatója volt a kaszinónak. A kaszinó így az ország társadalmi és szellemi előkelőségeit tömörítette s hozzájárult a feudá-

lis kötöttségek lazításához. R.T. Claridge angol szerző is felfigyelt erre és A Guide down the Danube című híres munkájában /London 1837./ megírta, hogy "a pesti kaszinó öt a londoni klubokra emlékezteti, de nem olyan exclusiv, mint azok." /16./ 1840-ben a tagok száma már majdnem 500, 1847-ben pedig 574 volt, szinte valamennyien a reformeszmék képviselői. Az 1830-40-es években - bár Széchenyi több ízben is hangoztatta a kaszinó politikamentes jellegét - a kaszinóban szervezkedett és beszélt meg teendőit a főrendi ellenzék, de az 1840-es években Kossuth hívei is szép számmal vannak már a tagok közt. Széchenyi részben a hatóságok beavatkozásától, részben a kossuthi eszmék terjedésétől félve 1841-ben szükségesnek tartja az alapszabályok kiegészítését a következőkkel: "hogyan ezen eredeti rendeltetésének annál inkább megfelelhessen az intézet, és nemcsak minden osztályu, hanem minden állásu is legkisebb korlátozás nélkül résztvehessen abban, a kaszinói egyesület semmiféle politikai színre mutatható lépést vagy határozatot nem teendő, mely a végrehajtó hatalom rendeleteivel összeütközésbe jöhetne." /47./ Az alapító félelme ténylegesen indokolt, mert Sedlnitzky bécsi rendőrminiszter - ahogy már a pozsonyi kaszinót -

a pestit is kezdettől fogva figyelteti, s hamarosan az alakulás után azt a jelentőst kapja Steinbach Ferencről, a kancellária jogügyi tanácsosától, hogy "a Széchenyi által hangoztatott célok csak leplezése a valódi célnak, amely: a nemzeti szellemet a kormány ellen felháborítani."/18./

A kaszinó számos lapot járatott; már kezdetben 18-at, 6 hazai és 12 külföldi ujságot és folyóiratot olvashattak ott a tagok. Könyvtárát egyik könyvtárosa, Pákh Albert "a Casino egyik főkincsének" nevezi. A nagyértékű gyűjtemény gyarapításán és szakszerű kezelésén kezdetben tekintélyes tudósok /Antal Mihály, Szalay László, Tóth Lőrinc és Toldy Ferenc, valamennyien az Akadémia tagjai / fáradoztak. /19./ Az említett angol író, R.T.Claridge az 1830-as években már "a legkiválóbb angol könyveket" megtalálta a kaszinóban. H.Ch. Andersen, a világhírű dán meseíró 1842-ben elragadtatással nyilatkozott róla: "ez valóban nagyszabású, kitűnően ellátva könyvekkel és napilapokkal. Az idegent leginkább az ország nyelvén írt, különféle ujságok és folyóiratok sokasága érdekli" - írja Pest-Buda leírása során a Nemzeti Kaszinóról./20./ A könyvtár alapját maga Széchenyi vetette meg, amikor 1827-ben 338 kötetből álló gyűjteményt adományozott a kaszinónak./21./ Felhívására más tagok is további 250 kötetet engedtek át közös olvasásra, kölcsönbe és ajándékként. #

A könyvtár gyarapítására már az első években is 1000 - 1500 forintot fordítottak s így 1834-re az állomány már kb. 3000 kötetre emelkedett. 1842-ben, amikor Dessewffy Aurél végrendeletileg a kaszinóra hagyta gazdag magángyűjteményét, különösen jelentősen szaporodott a könyvek száma és növekedett a könyvtár értéke. A Dessewffy-hagyaték 278 művet tartalmazott 433 kötetben: magyar nyelvűekben kívül latin, német, francia, angol, görög, spanyol és olasz nyelvű munkákat. 1846-1849 körül az állomány nagysága meghaladta a 2000 művet 6000-nél több kötetben; a folyóiratkötetek száma is közel 200 volt. A könyvek nyelvi megoszlása részben az arisztokrácia idegen nyelvhasználatával, részben az értelmiségi olvasók és pesti polgárok nyelvismeretével magyarázható: a kb. 2000 műből ugyanis mindössze kb. 700 magyar nyelvű: ezt meghaladja a német nyelvűek száma: kb. 900; a franciák száma 300 felett van, az angoloké, valamint a görögöké és latinoké kb. 100-100; és van ezen kívül néhány olasz, spanyol, szlovák és keleti nyelven megjelent könyv is. A szakok szerinti megoszlás tekintetében a klasszikus és újabb irodalom, valamint a történeti irodalom áll az első helyen kb. 400-400 művel; a politikai, államtudományi és közgazdasági munkák száma 200, a jogtudományiaké 100 felett van. Jelentékeny a föld- és néprajzi

könyvek mennyisége: kb. 250 mű, de a természettudomány, orvostudomány, gazdaság, mértan és építészet is kb. 150 munkával van képviselve; s nem hiányoznak a könyvtárból nyelvészeti könyvek és szótárak, filozófiai és pedagógiai munkák és különféle enciklopédiák sem. Az irodalom és tudományok iránt érdeklődő tagok így elsősorban az európai, de a magyar szépirodalom, közéleti tudományos és szakirodalom jeles alkotásait is olvashatták a kaszinóban /pl. a Kisfaludy Társaság összes kiadványát, Széchenyi műveit, a magyar tudományos irodalom minden jeles alkotását és az összes fontos reformkori folyóiratot/, sőt hozzájutottak ott a legfontosabb lapokhoz /pl. Kossuth kéziratoss Országgyűlési Tudósításaihoz, a Pesti Hírlap 1841-1847 közötti évfolyamaihoz, a Jelenkorhoz, az 1848-49. évi közlönyhöz és a Márczius Tizenötödikéhez/, és azokhoz a kisebb terjedelmű, röpiratszerű politikai munkákhoz is, amelyek a reformkori közéleti és politikai eseményekkel voltak kapcsolatosak./22./ A külföldi munkákból alaposan megismerhették azokat a politikai, közgazdasági, gazdasági problémákat, amelyek iránt éppen a tervezett polgári reformok keltették fel az érdeklődést Magyarországon is. Ezekről folytak a vitatkozások is a kaszinó termeiben és a különböző vélemények ütköztetése révén olyan közvélemény formálódott, amely a reformeszmék terjesztése és a reformtervek meg-

valósítása terén is rendkívül hatékornak bizonyult. Így a kaszinó - bár a közvetlen politikai élettől, főként az 1840-es években, távolmaradt - működésével mégis a reformkor polgári társadalmi, művelődési és gazdasági törekvéseit, azaz a Széchenyi kezdeményezte reformpolitikát szolgálta. A művelődési lehetőségeken kívül a tagoknak módjuk volt élni azokkal a szórakozási lehetőségekkel is, amelyeket a kaszinó játéktérmei, táncmulatságai, zeneti estjei vagy vendéglője révén nyújtott.

A kaszinó nyitva állt a kívülállók előtt is, a tagok vendégeket hívhattak meg, akik a könyvtárat is használhatták. Széchenyi maga is mind több embert igyekezett megnyerni, megvendégelte pl. az Akadémia tagjait a kaszinóban és pohárköszöntőt mondott tiszteletükre. Az 1820-as évek végén egy "magyar olvasó társaság" felállítását tervezte a kaszinó keretében, amelynek a tagokon kívül résztvevője lehetett volna bárki, "ki valamely tagnak szívesége által vezettetik be", továbbá az írók, akik munkáik felolvasásával vettek volna részt, "az olvasómulatságoknak" is nevezett összejöveteleken. Széchenyi szerint "főcél volna a literatura nevezetesebb új jelenéseit részint egész valóságokban, részint ha kiterjedésük nem engedné - helyenkint és kivonva megismertetni." Ezzel az irodalom iránt érdeklődők tudomást szereshetnének a magyar irodalom legújabb eredményeiről, amelyek rész-

ben " az általunk fájdalmasan érzett publicitás hiánya", részben "néhány könyvek ritkasága miatt" a közönség előtt ismeretlenek maradnak, továbbá a főváros három fontos rétege: az arisztokrácia, a művelt polgári osztály és az íróvilág találkozhatna egymással hasznos eszmecserére."/23./

Széchenyinek e terve a kaszinó számos tagjának partolása ellenére sem valósult meg, de a pesti Nemzeti Kaszinó példájára, továbbá Széchenyi és a reformertársai, különösen Wesselényi Miklós agitációja nyomán szépszámu kaszinónak, társalkodó egyletnek, olvasó egyesületnek, olvasó egyesületnek, olvasótársaságnak nevezett egyesülés alakul Magyarország és Erdély megyéiben, városaiban, sőt falvaiban is./24./ Ezen " olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók közt nehéz lenne éles határvonalat vonni - hisz egyazon kor hasonló művelődési, társadalmi törekvéseinek megtestesítői - mégis tagságuk szociális összetétele, valamint kulturális szerepük alapján mutatkoznak bizonyos eltérések" - írja Dankanits Ádám az erdélyi egyesületekről /25./ és megállapítása a magyarországiakra vonatkoztatva is helytálló. A kaszinók és társalkodó egyletek között a különbség gyakran csak elnevezésükben van, elsődleges céljuk - a Széchenyi alapította Nemzeti Kaszinó példájára - a közéleti

tevékenység fellendítése, a reformeszmék terjeszté-
se tagjaik közt, s ennek szolgálatára járatták az
időszaki sajtó termékeit és gyűjtenek könyvtárakat.
Ugyanakkor biztosítják a tagok számára a művelt tár-
salgás és a szórakozás lehetőségeit is. Az olvasóegye-
sületek viszont az irodalomterjesztést tekintik fő fel-
adatuknak, a reformkori művelődést és közéletet lapok
és könyvek olvastatása, az azokban foglalt eszmék nép-
szerűsítése révén szolgálják elsősorban.

A pesti kaszinó megállapítása után szinte azonnal
megindul a kaszinók, társalkodó egyletek és olvasótár-
saságok szervezése. Már 1827-ben létrejön Pesten a Ke-
reskedői Kaszinó, 1828-ban Kaposvárt olvasótársaság,
1929-ben Szegeden Kaszinó, Désen olvasóegylet, 1830-ban
Győrben kaszinó, Siklóson Barankai Olvasó Intézet, 1831-
ben Eszéken magyar olvasótársaság, 1832-ben Kecskemé-
ten kaszinó, és Szepeshéján pedig olvasótársaság kelet-
kezik. A reformkor politikai eseményei és közéleti moz-
galmi, vitái kedvezően hatnak e téren is, mert -nyil-
ván Széchenyi műveinek és a körülöttük zajló vitatkozá-
soknak, valamint az 1832-ben kezdődött reformösszgyű-
lés hatására számuk úgy megszorodott, hogy - 1833-ban
már 29 kaszinó és olvasótársaság, s néhány más egylet
létezéséről számolnak be a kormánynak a titkos je-
lentések Erdély és Magyarország területén. /26./ 1837-ben

L Maronósvárhelyen társalkodó egylet, Nyíregyházán

és 1838-ban - Kossuthnak és az országgyűlési fiataloknak elfogatása után - ismét a szokásosnál jóval több alakul, s ugyancsak jelentékenyen emelkedik a számuk 1841-1843-ban Kossuth Pesti Hírlapbeli agitációja és a Széchenyi-Kossuth-vita nyomán./27./

Az ország egész területét behálózzák ezek az egyesületek /28./, amelyek minde a függetlenségért és polgárosodásért folyó reformkori küzdelem fontos szervezetei és a korszerű műveltség ápolói és népszerűsítői, jelentékeny szerepet töltenek be a reformeszmék terjesztésében és az 1848-49-i események előkészítésében, de a reformkori olvasóközönség gyarapításában és nevelésében is. Működésüket Széchenyi programja szellemében kezdték meg, de - tagjaik társadalmi összetétele és politikai nézetei szerint - később számos kaszinóban érvényesültek Kossuth reformtörekvései és más radikális korabeli nézetek is. Bár alapszabályaikban politikai célokat nem fogalmaznak meg, tevékenységükre hamarosan felfigyel a bécsi udvar és Sedlnitzky, a rendőrség vezetője a király utasítására már 1833-ban elrendeli titkos megfigyelésüket és ellenőrzésüket./29./

Az alapszabályokban körvonalazott célok a művelődésre, közös olvasásra, önművelésre, közhasznú ismeretek terjesztésére, a jó és szép iránti érzés felébresztésére és terjesztésére, a közértelem előmozdítására, a véle-

mányban és helyzetben különbözők közeledésére, csi-
nos és kellemes társalkodásra s egyéb hasonló mű-
velődési és társadalmi feladatokra vonatkoznak első-
sorban és ezek elérése érdekében tartják szükségesnek
lapok és könyvek megszerzését és olvasását.

Az önművelési és társalgási célok mellett azonban számos egyesület olyan egyéb polgári és nemzeti jelle-
gű törekvéseket is megfogalmaz alapszabályaiban, amelyek egybevágnak a reformpolitika művelődési, gazdasági, nevelési és emberbaráti irányával, mint pl. a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlesztése, a szépművészetek, az irodalom és színház támogatása, a magyar nyelv kiművelése, a városiasodás és civilizálódás előmozdítása, az erény és jóízűség gyarapítása, a szegények segédelmzése, stb. stb. A Kaposvárotti 1828-ban megalakult olvasótársaság felállítására pl. azért került sor, mert létrehozói meg voltak győződve arról, hogy "minden józan pallérozásnak és erköltségségnek legnagyobb előmozdítója a jól választott munkák olvasása, és az olvasottakról való barátságos értékezés..." /30./ Az 1829-ben "társalkodási egyesület" néven keletkezett szegedi belvárosi kaszinó már egészen széleskörű programot vázol fel alapszabályaiban, kimondván, hogy "a Társaság egyik célja" az olvasás mellett a kellemetes,

hasznos és tanulságos szórakozás és társalkodás', a 'pallérosottabb' lakosságnak közös mulatságok rendezése, a vándorsínészet állandósítása, a magyar ruha, erkölcs, divat, ezene és tánc felkarolása... Az emberi nyomor enyhítése, emberbaráti áldozatkészség fokozása, közösségletetek kielégítése, gazdasági, művelődési és emberbaráti egyesületek alakítása és a nyilvános élet tökéletesítése." /31./ A békéscsabai kaszinó jegyzőkönyve szerint az egyesület főcélja " a hírlapoknak s könyveknek megszerzése s az által maga az olvasás", de "az olvasási s eszmecserélési komoly célon kívül még a kedélyvidítő mulatságot s társalgást is óhajtja." /32./ Az alsósiménfalvi nemes székely ifjui egyesület, mivel fiatal tagjainak " az eddig folyt céliránytalan tanulásmód miatt, ... mint falusi gazdaságra készülendőeknek, közelebbről érdeklő hasznos ismeretek hiányával kelle maradniok", oly célt tűz maga elé, "hogyan azokban tökéletesítne magát, mellyek egy mezei gazdának gyönyörűségére, hasznára és dicsőségére szolgálnak." Számtant, mértant, honi törvényeket és helyesírást kíván nekik tanítani, "mellyre nézve célszerű könyveket szerzett és szerez", de gyakorlati gazdasági ismereteket is nyújt, segít a pusztuló épületek rendbehozásában, küzd az alkoholizmus és a szerencsejáték ellen. /33./ Baja "szébblelkű polgárai" jótékony olvasó egyesületet ala-

pitottak " a polgári jólét és közboldogság kifejlése érdekében. A "mulatva-oktató, szívet s lelket egyaránt művelő, a munka után ártatlan időtöltést s édes örömeiket szülő" olvasás és társalgás mellett azonban - az egyesület elnevezésének megfelelően - jótékony-sági, emberbaráti célt is tűztek maguk elé: a szegények segédelmzését az egyesület pénztárából. /34./ A példákat és idézeteket tovább szapothatnánk, az eddigiek alapján is nyilvánvaló azonban, hogy a reformkori egyesületek főcélja, vagy legalábbis egyik legfontosabb célja tagjaik műveltségének emelése volt lapok és könyvek olvastatása által.

A kaszinók, társalkodó egyletek és olvasóegyesületek közönség-szervező tevékenysége a társadalom minden rétegére kiterjedt. Számos egylet bármely rendű, rangú, foglalkozású és felekezeti egyént felvett tagjai közé s ezzel a különböző társadalmi osztályok és rétegek közeledését szolgálta. A Beregszászi Kaszinónak /ezen a néven alakult 1841-ben, de hamarosan Beregi Olvasó Egyletnek nevezte magát, s ez szintén arra utal, hogy a reformkori egyletek közt nincs éles határvonal/ mindenki tagja lehetett, "ki nemes magaviseletéről ismeretes,.... s a többi tagokkal egyformán minden rendszabálynak magát aláveti."/35./

Nemcsak nemzeseknek, hanem polgároknak, felekezeti tekintet nélkül is mindenkinek, izraelitáknak is lehetséges volt a belépés a kaszinóba. A békéscsabai kaszinóba is beléphetett "akármely renden levő, jó erkölcsű s illendő magaviseletéről ismert férfiú." /36./ Sok más esetben azonban a kaszinói tagság összetételében is érvényesült a feudális jellegű társadalmi, foglalkozási vagy felekezeti tagozódás, illetve tudatos megkülönböztetés.

A Budai Olvasóegylet pl. 1843-ban alapszabályaiban még azt mondta ki, hogy "tagja lehet rang és nemkülömbiség nélkül mindenki, ki az egylet bizalmára érdekesítettik." /37./ Az egylet újja alakulásakor, 1846-ban azonban a Jelenkor névtelen cikkírója felháborodásának és aggodalmának ad kifejezést azon^{is} miatt, hogy az "új egylet a tagok felvételében a réginél, óvakodandóbb lévén, abba holmi mesterember s kereskedő legények, minthogy /halljuk!/ ezeknél kevés biztosság vagyon, nem fognak bevétetni; már édes híresztelő uraim!..... azt, hogy önök a budaiak rovására budai olvasó egyletet alakítván, abból aztán a budai polgárokká leendő, becsületos kereskedő és mesterlegényeket kizárni készülnek, rosszalás nélkül nem hagyhatni, s arra

ezen felszólalásunk némi ellenkészületül szolgáljon." /38./ Van is rá példa nem egy esetben, hogy ugyanazon városban két vagy több egyesület működik egymás mellett más-más társadalmi összetételben és tartalommal. Nagykőrösön 1938-ban Olvasó Társaság alakul, amelynek tagjai főként nemesek és nemesi értelmiségiek; míg 1844-ben Községes Olvasó Társaság néven a városi polgárság hozza létre a maga egyesületét. /39./ Debrecenben az 1833-ban szervezett kaszinóból - melynek részvényesei többségben vidéki nemesek és a városi magisztrátus tagjai voltak s csak kisebb részben polgárok - a tagok közti társadalmi ellentétek miatt kiváltak a polgári elemek és 1841-ben megalakították a Polgári Kaszinót. /A régi egyesület Uri kaszinó néven működött tovább s egyesülésükre 1848-ban, a forradalmi események hatására került sor, Polgári Kaszinó néven./40./ Szegeden három más-más társadalmi összetételű kaszinó, ill. társalkodó egyesület is működött a reformkorban: a Palánki /Belvárosi/ Kaszinó /1829/ a földbirtokos nemeseket, megyei és városi tisztviselőket, a gazdag kereskedőket és iparosokat, azaz az előkelő és vagyonos rétegeket tömörítette; a Felsővárosi Társalkodási Egyesület /1837/ az "értelmes polgárok" egyesülete, az Alsó-

városi Társalkodási Egyesület /1839/ pedig - amelyet "gyékénykaszinónak" gúnyoltak - az "őstermelő gazdák" társulata volt./41./ Más-más helységeken egy-egy réteg alakította meg a maga kaszinóját, vagy olvasóegyletét. A budavári kaszinó-egyletben és Erdélyben a marosvásárhelyi kaszinóban főrangú személyek és magas rangú tisztviselők alkotják a tagság nagy részét. A pesti Nemzeti Kaszinón kívül e két egyletben található a legtöbb arisztokrata és magas állású személy. /42./ A kaposvári olvasószobát vagy a szombathelyi kaszinót a megyei rendek alapítják./43./ Polgári egyletek is számos helyen működnek: pl. Baján jótékony olvasó egyesület, Kőszegen magyar olvasó egyesület, Miskolcon polgári egyesület, Nagybecskerekén polgári kaszinó néven./44./ A vidéki birtokosok és értelmiségiek sem maradnak ki a gyorsan terjedő kaszinómozgalomból; többek közt Bükön és Kiscellben /Cellőmőlkön/ kaszinót, Szilváskányban Rábaközi olvasótársaságot alapítanak./45./ Falusi olvasóköriek főleg Erdélyben létesülnek: Alsósiménfalván és Tordátfalván nemes székely ifjui egyesület a leendő gazdák részére, Maroscsapón és Algyógyon pedig kaszinó stb. /46./ A tanítók Alsókubinban tanítói nevelő társaságot szerveznek /47./, Siklóson Tóbi Antal könyvtáros a környékbeli református lelké-

ezek részére állítja fel a Baranyai Olvasó Intézetet /48./, Temesváron katolikus papok számára alakul egyházi olvasótársaság /49./ Nagyváradon izraelita olvasótársaság, Pozsonyban zsidó kaszinó működik /50./ Az ország nemzetiségi területein pl. Eszéken és Zaránd-megyében magyar olvasótársaság szolgálja a magyarosítás és a magyar nemzeti kultúra terjesztésének ügyét. /51./ A városi kaszinók és társalkodó egyesületek tagjai közt némely helyen mesteremberek is előfordulnak, 1838-ban pedig Udvardy Cserna János mérnök, az Akadémia levelező tagja a Hétlapok Műtudomány és Egyéb Hasznos Ismeretek Terjesztésére című agrár hétlaphoz mesterlegények önművelése végett javasolja a céhek helyiségeiben működő olvasóköriek felállítását, ahol könyvtárak, folyóiratok és hírlapok szolgálnák önképzésük, művelődésük ügyét. /52./ A terv megvalósulásáról azonban nincs tudomásunk.

A reformkori olvasóegyesületeknek rendszerint a nők is tagjai lehettek, a kaszinók és társalkodó egyesületek életében azonban általában csak mint vendégek vehettek részt, többnyire a társas összejöveteleken, közös mulatságokon, bálokon. Ugyanakkor Erdélyben női olvasóegyesületek is alakultak. Kolozsvárott a város előkelő hölgyei arisztokratikus egyesületet létesítettek, a kolozsvári "főasszonyágok" olvasó-

társaságát, amelyből mind az alsóbb társadalmi helyzetű nőket, mind a férfiakat kizárták. /53./ Sokkal demokratikusabb intézmény volt a tordai olvasó nőegylet, amely a város polgári nőtársadalma számára nyitotta meg kapuit. /54./

Külön hely illeti meg a reformkori kaszinók közt radikális politikai jelentősége révén az Országgyűlési Ifjúság Társalkodó Egyesületét, amelyet az országgyűlési követeket elkísérő jurátusok alakítottak, Wesselenyi, Kölcsey, Beöthy Ödön és Deák biztatására Pozsonyban, 1834-ben. /55./ Ez az egylet is a művelődés terjesztését és az önművelést jelölte meg működése céljaként Deák Ferenc szerkesztette alapszabályaiban: "A finomabb társalkodás - a társalkodási művelődés - a tudomány- és tapasztalásbéli ismereteknek közlés és figyelmeztetés által lehető költsönös terjesztése" érdekében olvasták fel és vitatták meg saját munkáikat heti összejöveteleiken, járatták lapokat, és alapítottak olyan könyvtárat, amelynek révén megismerhették a demokratikus és forradalmi eszméket. A Jelenkor és Társalkodó, a Tudománytár, a Kritikai Lapok, A Regelő és Honművész, a Rajzolatok és az Aurora olvasása a hazai politikai eseményekről, a tudományos és irodalmi élet eredményeiről, az Augsburger Allgemeine Zeitung a külföld híreiről tájékoztatta őket. Könyvtá-

rukban a korabeli magyar és a külföldi irodalom jeles alkotásai /pl. Vörösmarty: Zalán futása és Munkái 3 kötete, Kölcsey költeményei, Eötvös József Bosszúja, vagy Vergilius és Schiller munkái, Bulwer, Cooper és Walter Scott művei/ mellett főként politikai munkákat olvastak. A polgárosuló reformkori magyar közélet égető kérdéseire - többek közt - Széchenyi: Hitel, Világ és Stádium című művei, Wesselényi könyve: a Bálítéletekről, Balásházy János: Az adó és még valami című röpirata irányította a figyelmüket. Az angol parlamentarizmus jellegét Bentham: Taktik címen németül megjelent munkájából, az Amerikai Egyesült Államok demokratikus társadalmi berendezését és republikánus alkotmányát Böllöni Farkas Sándor: Utazás Északamerikában című utleírásából ismerték meg. Olvasták francia és német felvilágosodáskori szerzők /Trenck Frigyes, Sonnenfels, Herder, Volney/ műveit is, de a legnépszerűbbek és legnagyobb hatásnak a szabadságeszmét terjesztő olyan tiltott könyvek voltak, mint Lamennais-től a Paroles d'un croyant és Börne összes munkái.

A kis, 100 kötet körüli könyvtárnak a korszerű műveltség terjesztésén túl rendkívüli volt a politikai nevelő hatása is. /56./ Az egyesület 40-50 tagján kívül - akik közt pl. Lovassy László, Pulszky Ferenc, Kásszonyi Dániel, Pázmándy Dénes, Vukovich Sebő és Ma-

darász József szerepel - 200-nál többen vették igénybe az országgyűlési követek és fiatalok közül. "Itt szívta magába az ifjúság a demokratikus forradalmi eszméket, innen vitte magával szerte az országba a népfenség elvét.... A forradalom és szabadságmarc fegyvereit nem utolsó sorban a Társalkodási Egyesület Könyvtárában kovácsolták" - fogalmazza meg találóan a könyvtár politikai jelentőségét Fejős Imre. /57./ Metternich az együletet alakulásától fogva figyeltette / a tagokat pl. az ügyvédi vizsgától való eltiltással fegyezgette/, de az tovább működött, s végül a kormány az 1830-as évek végén, Kossuth lefogatásával egyidőben, az országgyűlési fiatalok ellen is eljárást indított s a vezetőket bebörtönözte.

Lovassyék elítélése sem rettentette el azonban az ellenzéki ifjúságot attól, hogy már 1839-ben újabb olvasókört alakítsa a pozsonyi országgyűlésen, felsőbb engedély nélkül. Sedlátszky rendőrminiszter hamarosan jelentette az uralkodónak, hogy "egy magyart rendeltem az olvasókörnek és az összejöveteleknek szigorú ellenőrzésére és megfigyelésére." Az üléseket nyilvánosan tartja az egyület, de működését Sedlnitzky mégis veszedelmesnek tartja, mert ^{alapítója} ~~adapítója~~, Somogyi Antal /58./ az ellenzék egyik veszedelmes szószólója. "Ez a Somogyi exaltált demagóg, az ifjúság megrontója és teljesen romlott indi-

viduus. Tekintettel tehát az olvasókör alapítójára a kaszinónak, avagy olvasókörnek a célja csak gonosz lehet" - írja a továbbiakban. A kormányzat azonban a Kossuth és Lovassyék elfogatása és elítélése nyomán kialakult felháborodás miatt nem mer fellépni az országgyűlési ifjak ellen. /59./

Az 1843-i, majd az 1847-i országgyűlésen ismét megalakult a jurátusok olvasó és társalkodó köre. A kormány a tovább erősödő ellenzéki közhangulat miatt működésüket most sem merte megtiltani, de ezeket is figyelte s e körök - a hatósági beavatkozástól tartva - nem folytathattak olyan radikális politikai tevékenységet, mint az 1834-ben alapított társalkodó egyesület, tiltott könyveket sem tarthattak. Az országgyűlési rendőrség az 1843-ban alakult olvasókörrel is rögtön jelentette, hogy ^{a/}Hollinger-kávéház három külön-szobájában működik, tagjai kártyázni nem szoktak, de az ifjuság megmozdulásait, pl. az ellenzéki követeknek adandó éjjeli zenék és fáklyás felvonulások ügyét itt beszélik meg. Arról is a rendőrségi jelentésekből tudunk, hogy az egyesületnek megalakulásakor 37 tagja volt s hogy megalakítása Beszeredy István, Szentkirályi Mór, Perczel Mór, Vukovics Sebő, Bónis Sámuel és más követek buzdítása nyomán történt, bár Kladnál Gábor - az 1830-as évekbeli kaszinó szomorú példájára hivatkozva - elleneste a tervet.

A rendőri jelentéshez mellékelte alapszabály-másolat szerint a kör neve és célja: "Az országgyűlési ifjúság alapította olvasó és társalkodó kör. Ennek célja: könyvek és ujságok olvasása és komoly társalgás az eszmék kicserélésével; emberi és hazai kinövés." A hetenként kétszer tartott összejövetelek valóban az alapszabályok szellemében zajlottak le, a tagok kifejezetten politikai ügyeket nem tárgyaltak, a gyűlések önművelésük ügyét és főleg a szónoklatban való képességüket szolgálták. A kör könyvtárából egyszerre csak egy könyvet adtak ki, a mindössze három napra. Az első közgyűlésen Eötvös Józsefet egyhanguan választották elnökké, a tagok sorában ott volt a reformkor számos ismert és jelentékeny közéleti egyénisége, mint pl. Irinyi József, Lukács Sándor, Lovassy István, Dux Adolf, Vahot Imre, Lefebvre Lajos, Lissnyay Kálmán stb.

Az 1847-ben alakult országgyűlési ifjúsági olvasó-kör már segélypénztárat is létesített a szegény ifjak támogatására. Az ellenzéki politika erősödése nyomán a kör arra is mert vállalkozni, hogy alapszabályait fel-sőbb jóváhagyás nélkül kinyomtassa. Az alapszabályokat Székely József, az országgyűlési ifjúság vezetője, a szabadságharc majdani honvédszázadosa és Szarvady Frigyes, ekkor pozsonyi ügyvéd s 1849-ben a forradalmi kor-

mány diplomatája /Teleki László párizsi követ munkatársa/ állította össze s rajtuk kívül most is tag volt nagyon sok ismert személyiség. /60./

Nemcsak az országgyűlési fiatalok egyleteiben, vagy a pesti és budavári kaszinóban voltak országos híré egyéniségek. Az alapítók, a vezetők, vagy a tagok közt szinte az országban megtalálható a reformkor számos közhatalmi vagy szellemi kiválósága, nem egy közülük több kaszinóban is fejt ki munkásságot. Széchényi pl. a Nemzeti Kaszinón és a Budavári kaszinó-egyleten kívül tagja a Somogy megyei Olvasó Társaságnak és a Soproni Kaszinónak is /számos más tiszteleti tagjává választotta/, ahol együtt tevékenykedik Beszerédy Pállal és Felsőbüki Nagy Pállal. Szemere Bertalan hozza létre Miskolcon a Borsodi Olvasókört, Eötvös Tamás a Bereg megyei kaszinót, Madarász József és László Székesfehérváron a Fejérmegyei Olvasó Társaságot, Kovács Pál és Czuczor Gergely a győrit és Kisfaludy Sándor a Sümegi kaszinót. Kisfaludy ugyanakkor - Széchényihez hasonlóan - tagja a Somogy megyei Olvasó Társaságnak is, Festetics Lászlóval és Berseényi Dániellel együtt. Békéscsabán Haan Lajos, a város történetének későbbi neves történetírója a kaszinó jegyzője. Kossuth Lajos Sátoraljaújhelyen a Zempléni Kaszinóban kezdi politikai szereplését s rajta kívül ugyanitt kaszinótag pl. Kazinczy Fe-

renc, Balásházy János, Lónyay Gábor, Szemere Miklós és Kazinczy Gábor is. A szécsényi Kaszinóban Szontagh Pál, Szekszárdon Bezzeredy István és Perczel Mór, Szombathelyen Horváth Boldizsár, Szegeden Vedres István és Klausál Gábor, Nagykőrösön Nyáry Pál, Nagyenyeden Szász Károly, Marosvásárhelyen Bethlen János és Teleki Domonkos, Désen Jósika Miklós, Teleki Domonkos és Ujfaly Sándor, Kolozsvárt Böllöni Farkas Sándor és Brassai Sámuel nevét találjuk - sok nevezetes egyénisége mellett - a tagok névsorában. /61./ Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az összes neves reformkori politikus és közéleti ember, s az i-rék-és tudósok nagy része is résztvett a kaszinói és együleti életben. Mint hangadó vezérférfiak ők határozták meg egyesületeik politikai és művelődési irányát és saját eszmei beállítottságuk szerint híveket szereztek az ellenséki politika és a művelődés minden irányzatának.

A kaszinók, társalkodók és olvasóegyletek politikai és művelődési hatása kiemelkedő vezetők, számuk és taglétszámuk révén rendkívül széleskörű volt. Magyarország és Erdély területén hozzávetőlegesen közel 200 működött a reformkorban, és együttes taglétszámuk is meglehetősen magasra tehető a fennmaradt nyilvántartások ismeretében. A debreceni kaszinó^{pl.} 1833-ban 150 taggal, majd a Polgári Kaszinó 1841-ben ~~ők~~ ugyanilyen létszám-

mal alakult, s az egyesült Polgári Kaszinó 1848-ban már kb. 1000 tagot számlált./62./ A budavári kaszinó-egyletnek az 1840-as években majdnem mindig 350-450 közti részvényese volt, /63./, de szinte minden nagyobb városban magas a taglétszám: Pl. Nagyváradon, a bihari kaszinóban 317 /1833/, Szegeden a Felsővárosi társalkodási egyesületben 300, a Belvárosi kaszinóban pedig 150 /1840/, Sátoraljaujhelyen a Zempléni kaszinóban 279 /1831/, Marosvásárhelyen 206 /1833/, a Budai Olvasó-egyletben 200 /1847/ /64./ stb. A kisebb városokban, helységekből ennél kevesebb ugyan a kaszinó- és egyleti tag, de még a falvak egyesületeiben is van néhány tucat: pl. az alsósiménfalvi székely ifjúsági egyesületben 54 /1838/, Tordátfalván 40 /1838/, vagy Szilsárhágyon a Rábaközi olvasótársaságban 80 /1836/ /65./

A kaszinói és egyleti tagok egy része nyilván nem olvassa rendszeresen a könyvtáraikban található lapokat és könyveket. De a közös vitatkozásokon, beszélgetéseken ők is résztvesznek vagy jelen vannak s így tudomásuk van azokról a problémákról, amelyeket a közélet felvet és elsajátítják a művelt társasélet formáit is. Az olvasó tagok révén hozzájuk is eljutnak az újságok hírei, hallanak az újonnan megjelenő magyar munkákról és sokan közülük olvasókká nevelődnek. Minden kaszinó és társalkodó egylet számos újságot és folyóiratot já-

ratott, a hazaiak mellett többnyire külföldieket is. Legtöbbjük az időszakai sajtótermékeken kívül könyveket is vásárolt a tagsági díjakból és a bálók jövedelméből, illetve egyesek a belépéskor az e célra fizetendő összegből, mások ajándékba kaptak a tagoktól, de nem egyszer kívülállóktól is. Számos kasszinó határozatilag biztosított rendszeres évi összeget folyóiratok és hírlapok megrendelésére és könyvek beszerzésére. /66./ Így minden kasszinó kisebb-nagyobb könyvtárat alapított, amelyben elsősorban a reformkori politikai és publicisztikai irodalom termékei, továbbá szépirodalmi munkák voltak megtalálhatóak, de több helyen tudományos és szakmunkák, vagy külföldi könyvek is a tagság összetételétől és érdeklődésétől függően. Az olvasótársaságok mindegyike rendelkezett természetesen könyvtárral.

A kasszinók és társalkodó egyletek - fő céljuk lévén a tagok műveltségének emelése - általában rendkívül nagy gondot fordítottak könyvtárukra, könyveikre és lapjaikra. A vezetőség tagjai közt mindenütt megtalálható a könyvtáros, akinek feladata " az egylet könyveinek kezelése... azoknak jókarbani tartásáért felelős. /67./ A megrendelendő könyvekről és lapokról a választmány döntött nagy körültekintéssel, figyelembe véve a könyvtáros és a tagok javaslatait, igényeit. A

Budai Olvasó egyesület pl. kifejezetten a magyar irodalom támogatása és népszerűsítése érdekében alapszabályaiban kimondta, hogy a könyvvásárlásra fordítandó összegnek csak 1/4-e fordítható idegen nyelvű munkák beszerzésére. /68./ A könyvállomány védelme érdekében a legtöbb kasszinó beköttetve adta csak kölcsön olvasásra könyveit s év végén a folyóiratok köttetéséről is rendelkezett. Ahol mód volt rá, külön könyvtárszobát rendeztek be, s ott megtiltották a hangos beszédet, vitatkozást, a dohányzást és mindennemű, az elmélyült olvasást zavaró szórakozást és játékokat; bár így is nem egy helyen merült fel panasz a kasszinó nemcsak céljával ellenkező haszontalan időtöltés, hangoskodás, mulatozás és szerencsejáték ellen. Könyveket rendszerint otthoni olvasásra is kölcsönözték, az új lapokat azonban csak helyben lehetett használni, legfeljebb az év végi beköttetésük után volt szabad kivinni őket az egyesület helyiségeiből. Hetente 2-3 alkalommal tartottak kölcsönzési órákat, s 2-3 hétre adtak ki könyveket. /A kasszinó székhelyétől távol lakóknak hosszabb időre is és több kötetet, mint a helybelieknek. / A kölcsönzési határidőt túllépőktől kötetenként mérsékelt összegű bírságot, késedelmi díjat szedtek, a rongált vagy elpusztult munkák árát megtérítették. A könyvtár anyagát több helyen is nyomtatott katalógus-

ban hosták nyilvánosságra.

Egyik-másik kaszinóban, olvasóegyletben szokás volt a közös, társas felolvasás. Az egri kaszinóban pl. az 1840-es évek elejének élénk érdeklődést kiváltó politikai harcok idején olyan sokan akarták olvasni az éppen megérkező országgyűlési ujságot, hogy a kaszinó vezetősége 1843 május 25-én úgy határozott, hogy "azon napokon, melyeken ezen tudósítások megérkeznek, délelőtti 11-től 12-ig s délutáni 7-től 8-ig társas felolvasás tartandó lévén, ezen időben azokat egyes személyeknek használni nem lehet." /69./ A közös felolvasásokat rendszerint élénk viták követték.

A győrszentmártoni olvasótársaság tervezett közös felolvasásainak indítéka nem a politikai érdeklődésből fakadt, a vezetőség a "hasznos ismeretek terjesztését" kívánta szolgálni " az olvasás megkedveltetése útján." A terv szerint vasárnap délutánonként a kültagok számára a társaság két beltagja tart "közhasznú gazdasági, nevelési és erkölcsi tárgyú" felolvasást, majd az elhangzottakat magyarázzák el nekik. Ezután a kültagok is módot kapnak, hogy otthoni hasznos olvasmányaikról beszéljenek ill. a magukkal hozott könyvekből szintén felolvassanak. A felolvasásokat vita követi s " ha valamely gazdasági, vagy iparág különös figyelmet érdemel, kérdés tétetik, vajjon annak alkalmaztatása körülményeinkkel

megegyeztethető-e? s lehetne-e azt nálunk fogantat-
ba hozni?" - írja az egyeslet működéséről, terveiről
szóló beszámoló./70./ Ha a válasz igenlő, önként a-
jánlkozó személyek a gyakorlatban is kipróbálják és
kísérletük eredményét -írásba foglalva," hivatkozva
az érintett közleményre és mindig a próbálkozó szemé-
lyek megnevezésével,illető hírlapok útján" - közléte-
szik. Így akarják az eredményes kísérleteket széles
körben propagálni, s az eredménytelenekre, mint haszon-
talanokra ugyancsak felhívni az érdeklődők figyelmét.

E tervet megvalósításáról nincsen tudomásunk,
de maga az elképzelés jól mutatja azt a szoros kapcsolatot, amely a kaszinók és olvasóegyletek működése és a
reformkori művelődési közéleti, gazdasági és egyéb gya-
korlati törekvések közt ténylegesen is megvolt. E reform-
kori egyesületek vezetői a nemzeti és társadalmi megúj-
lás ügyét tartva szem előtt, az egyesleti tevékenységet
is e cél szolgálatába hívánják állítani. Az olvasás
nem öncélú művelés és pusztá szórakozás számukra /bár
tudják és vallják, hogy a lelki nemesedés, a palléro-
zottság s a szebb érzések felkeltése is a polgárosult,
kímélettebb ember formálódását szolgálja/, hanem első-
sorban a "közjó", a társadalmi haladás, a gazdasági fel-
emelkedés és a nemzeti műveltség és csinosodás ügyének
előmozdítója. Amikor olvasóközönséget szerveznek a ma-

gyar közéleti irodalomnak, szépirodalomnak és tudományosságnak, egyben olyan embereket is nevelnek, akik ténylegesen is munkálkodnak a nemzeti és polgári reformok megvalósításáért. Ebben a szellemben alakít pl. a szeged-belvárosi kaszinó játékszini választmányt és teremt működvelő szintársulatot, hoz létre "hangász-egyesületet" azaz "zeneegyletet" s ezzel megszünteti a német színészet egyeduralmát a városban, alapít Brunsvik Teréz utmutatása szerint kisdudvót és jótékony nőegyletet, kezdeményezi gőzfürdő megnyitását s hozzájárul még számos kezdeményezésével Szeged városiasodásához és fejlődéséhez. /71./ A legtöbb kaszinó hatékonyan támogatja az Iparegylet és Végegylet tevékenységét; így a debreceni is, amely indítványt tesz ezen kívül takarékpénztár felállítására a városban a komoly része van a terv megvalósulásában is; vagy 100 Ft-os részvényével egyike kezdeményezője a debreceni gőzmalom megalapításának, 120 pengőforintot ad a létesítendő polgári kórház javára és gyűjtést indít az uccai kivilágítás felszerelésére. /72./ Ugyancsak számos javaslattal járul hozzá a város szellemi felemelkedéséhez, anyagi fejlődéséhez és civilizálódásához Eger kaszinója: szorgalmazza a korszerűbb szőlőművelést és gyümölcsstermesztést, az egri bor hírnevének öregbítését, takarékpénztár alapítását, a gyorsaszkór bevezetését Egerbe, indítványt tesz az utcák el-

nevezésére és a házassámozásra, cukorgyár alapítását propagálja./73./ stb.stb. De mindezek mögött ott van az az indítékokat adó szellemi erő is, amelyet a korabeli lapok és könyvek olvasásából merített a kasszinók tagsága.

Mivel a kasszinótagok többsége elsősorban a közélet aktuális eseményei és az irodalmi, tudományos és gazdasági élet új eredményei iránt érdeklődött, mindennütt már az alapításkor számos időszakai sajtóterméket rendelnek, hírlapokat, folyóiratokat és ~~évkönyveket~~ egyaránt. Az 1832.év végén alakult Marosvásárhelyi Kasszinó pl. már 1833-ban 17 ujságot és folyóiratot ill.évkönyvet járat. Ezek közül ugyan még csak 4 magyar nyelvű/ az Orvosi Tár Bugát Pál és Schedel Ferenc szerkesztésében, Bajzától a Kritikai Lapok, Oross József Századunk c.lapja és Szilágyi Ferenc történeti évkönyve, a Klio/, de a 13 külföldi / 2 francia és 11 német/ lap egyuttal a korabeli Marosvásárhely vezető rétegeinek és értelmiségének sokirányú érdeklődéséről és magas műveltségéről tanuskodik. Van köztük - többek között - politikai lap / a francia nyelvű "Frankforti" Journal és a Moniteur, a német Österreichischer Beobachter és a Siebenbürger Bote/, jogi /Juridische Zeitschrift von und für Gesetzgebung des Auslandes/, irodalmi /Göttinger Anzeige, Lipsiai Litteratur Zeitung/, kertészeti és

gazdasági folyóirat /Garten Zeitung, Bürgern und Bauern Zeitung/, s pedagógiai lap /Zimmermann Schulzeitungja/. A következő esztendőben, 1834-ben 22 a lapok száma. Magyar nyelvű is lo van már, minden korabeli jelentékeny magyar időszakai sajtótermék olvasható a kaszinóban: az Erdélyi Híradó, a Hazai és Külföldi Tudósítások, a Jelenkor, a Magyar Kurir, a Regélő, a Kossuth-szerkesztette Országgyűlési Tudósítások, a Tudományos Gyűjtemény, a Századunk, a Kritikai Lapok és a Klió c.zsebkönyv. /74./ A tagok közt legnagyobb népszerűsége Kossuth Országgyűlési Tudósításaink volt, amelyeket két példányban kapott Pozsonyból a marosvásárhelyi kaszinó. A kéziratok "diétai tudósításokat" / majd később a Törvényhatósági Tudósításokat is /Magyarország és Erdély szinte minden kaszinója és társalkodó egylete megrendelte, és ezeknek az egyesületeknek elsődleges szerepük volt abban, hogy a loo-nál alig több példányban másolt ujságnak olyan óriási hatása volt a reformeszmék terjesztése és az élénkítő tábor gyarapítása és összekovácsolása terén.

Hogy a kaszinók és olvasóegyletek időszakai kiadványaikkal mennyire korszerűen tájékoztatták a tudományos érdeklődésű olvasókat is, arra Berzsenyi Dániel és a Somogy megyei olvasótársaság kapcsolata is bizonyítéku szolgálhat. Az 1828-ban alapított társaság már

1829-ben 23 különböző ujságot, folyóiratot és évkönyvet járatott; közülük 6 volt magyar nyelvű, a többi németül a Németországban és az osztrák birodalom területén jelent meg. Műfaji és szakszerinti megoszlásuk gazdag és sokrétű; politikai, irodalmi, esztétikai, tudományos, színházi, történeti, jogi és államtudományi, gazdasági, kereskedelmi, műszaki és földrajzi vonatkozásban, de még a divat kérdéseiben is korszerű és magas szintű tájékozottságra tehettek szert az érdeklődő olvasók Kaposváron a múlt század első felében. A megrendelt időszakos iratok 1829-ben a következők voltak: Hazai és Külföldi Tudósítások, Magyar Kurir, Tudományos Gyűjtemény, Mezei Gazdák Barátja, Felsőmagyarországi Minerva, Élet és Léte, Wiener Zeitung, Archiv für Geschichte, Allgemeine Zeitung, Allgemeine Theater Zeitung, Deutsche Garten Zeitung, Handlungs Zeitung und Mode Spiegel, Oeconomische Neuigkeiten, Jenaische Literatur Zeitung, Ausland, Staatswirtschaftliche Zeitung, Jahrbücher der Literatur, Politechnisches Journal, Allgemeine Politische Annalen, Land-und See-Reisen, Minerva von Brun, Jahrbüchen der Geschichte und Staatskunst és Herta von Humboldt. /75./

Az olvasótársaság legszorgalmasabb olvasói - a fennmaradt kölcsönzési napló szerint - a somogy-megyei reformmenzsdák jeles egyéniségei voltak: pl. Xantus János, a híres felfedező, Sommesich Pál, neves politikus, Mada-

rász József, a demokrata szellemű Mocsy János és öccse, a Phaedrus-meséket fordító Mocsy Antal s mindenekelőtt Berzsenyi Dániel, aki már a társaság megalapítása körül is buzgón tevékenykedett. A költő a kb. 60 kilométerre eső Nikláról kéthavonta bejárt Kaposvárra és 1832-36 közt rendszeresen kölcsönzött főként időszaki kiadványokat: a Német Minervát, a Jahrbücher der Litteraturt, a Tudományos Gyűjteményt, a Magyar Minervát /Felsőmagyarországi Minervát/, a Jahrbücher der Geschichte und Staatskunstot, az Ausländer, az Aurorát, a Morgenblattot, az Ökonomische Neuigkeiten, a Magyar Lexikont, a Land- und Seereisent és a Konversations Lexikont. Olvasmányai egyben forrásmunkaként szolgáltak 1833-ban megjelent két fontos tanulmányához: a Poétai harmonistica c. esztétikai munkájához és A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól című, Széchenyi programjának szellemében írt művéhez./76./

A Somogy megyei olvasótársaság az 1830-as évek közepén már 40 magyar és külföldi időszaki sajtóterméssel rendelkezett /77./, de szinte minden egyesület számos lapot járatott: a kolozsvári kaszinó pl. már alapítása évében, 1833-ban 35-et, az egri kaszinó 1833-ban 9, az 1840-es évek elején 12 időszaki sajtóterméket, a budavári kaszinóegylet 1841-ben 24-et, a debreceni kaszinó 1842-ben 16-et, a nagykovácsi olvasó társaság ugyan-

akkor 9-et, a békéscsabai kasszinó 1846-ban és 1847-ben 13-at, a kolozsvári Polgári Társalkodó 1847-ben közel 50-et, de a kisebb egyletek is fontosnak tartották tagjaik tájékoztatását "ujaságlevelek" útján. Az egré kasszinó 1833-ban, az alapítás évében, minden szépnek, jónak és hasznosnak bővebb kitudása, közlése, és gyarapodása, ezek tökéletesedése végett" az alábbi lapokat, évkönyveket és kalendáriumokat rendelte meg s kb. 650 váltóforintot fizetett értük: Jelenkor, Társalkodó, Hazai és Külföldi Tudósítások, Magyar Kurir, Erdélyi Hírlap, Tudományos Gyűjtemény, Katonai Almanach, Hazai Vándor, Honni Vezér, Gazdasági Folyóírás és Kossuth Országgyűlési Tudósításai./78./ Már kezdetben járatott tehát szinte minden korabeli magyar időszakai sajtóterméket tekintet nélkül műfajukra és politikai irányultságukra; s ezek számát az 1830-as évek második felében és az 1840-es években tovább gyarapította /Rajszolatok, Regélő és Honművész, Kritikai Lapok, Athenaeum és Figyelmező, Szemlélő, Garas Tár, Fillértár, Tudománytár, Honderő, Pesti Divatlap, Magyar Gazda vagy a német ill. német nyelvű Pester-Blätter, Handlungs-Zeitung, Spiegel, Wiener Zeitung, Ofner und Pester Zeitung, Ausland, Beobachter, Univesum./79./

A budavári kasszinóegyletben a hazai magyar lapok mellett /Pesti Hírlap, Világ, Hírnök és Századunk,

Jelenkor, és Társalkodó, Athenaeum, Közlönyek, Mult és Jelen, Religio és Nevelés, Egyházi Tudósítások/ - a többségében német lakosság és a konzervatív, aulikus érzelmű tagok nagy száma miatt - különösen magas a német és német nyelvű lapok száma /Allgemeine Zeitung, Oesterreichischer Beobachter, Wiener Zeitung, Ofner Zeitung, Gemeinnützige Blätter, Humorist, Theater Zeitung, Tageblatt, Sammler, Musikzeitung, Spiegel, Adler, Grazer Zeitung, Aufmerksam/ s van egy francia ujság is, a Journal des Débats./80./

A békéscsabai kaszinóban viszont jelentékeny módon meghatározta a megrendelő^(end) lapok kiváltását a hazafias, nemzeti szempont. A kaszinó 1842-43-ban összesen 8 időszakos sajtótermékre fizetett elő, 7 magyarra /Pesti Hírlap, Erdélyi Híradó, Jelenkor, Országgyűlési Tudósítások, Vasárnapi Ujság, Athenaeum, Magyar Gazda, s csak egyetlen egy németre, a "lipcsei közönséges ujságra", azaz a Leipziger Allgemeine Zeitungra. Amikor azonban az 1843. december 3-i választmányi ülés a következő esztendőre megrendelendő sajtótermékek ügyét tárgyalja, olyan határozat születik, hogy a lipcsei ujság helyett - melynek "egy idő óta botrányos küzdései a magyar érdekek ellen, minden hazafi kebelét magától elriaszt" - az Augsburger Allgemeine Zeitungot, az "agostai közönséges hírlapot" járattják, "mint mely-

nek adatai is hitelesebbek, melléklapja is terjedelmesebb és tartalmasabb."

A békéscsabai kaszinótagok legkedveltebb és legkeresettebb olvasmánya az 1840-es évek elején a Pesti Hírlap, különösen Kossuthnak a lapban megjelent írásai, vezércikkei, Kossuth megváltásába a lap szerkesztésétől nehezen tudnak belenyugodni. Az 1844. május 27-i közgyűlés a könyvtárosnak olyan értelmű utasítást ad, hogy "minthogy Kossuth Lajos a pesti hírlap szerkesztője lenni megszűnt.... addig, míg Kossuth Lajos szándéka felől bizonyos tudomást szerezne magának - a pesti hírlapra előfizetést függessze fel; egyébiránt pedig mihamlabb annak bizonyos tudomásába jönné: Kossuth Lajos melyik hírlapba dolgozik; vagy pedig tulajdon hírlapjára a szabadítékot megkapta-e? azonnal Kossuth Lajos hírlapjára fizessen elő.." A következő esztendőben, 1845-ben, s az 1846-ban megrendelt lapok közt is valóban ott van a Hetilap, a Kossuth által alapított Ipáregyesület folyóirata, amelynek szerkesztője ugyan Vállas Antal, de már az első szám bevezető cikkét Kossuth írja s a későbbiek során, főleg 1846-tól egyre több cikke jelenik meg itt, majdnem minden számnak ő a vezércikkírója. A csabai kaszinótagok így a jeles politikus és publicista új sajtóorganumának is szorgalmas olvasói, de újból megrendelik 1845-

ben is a centralisták kezébe került Pesti Hírlapot, továbbá a széchenyista Jelenkort, " a Casino olvé- vel ellenkező, de azért mégis érdekes", konzervatív Budapesti Híradót, az Erdélyi Híradót, mivel " most mindön az Unió kérdése forog fenn, illő, hogy a test- véri kötelékek Erdély és Magyarország között ne tá- guljanak, hanem inkább szorosabban fűződjenek össze,, az Életképeket és a Pesti Divatlapot, "minthogy azok mindenkor kedves olvasmányul szolgálnak", valamint a Magyar Gazdát és a német nyelvű Pesther Zeitungot és az "ágostai közönséges német hírlapot." /81./

A kisebb taglétszámu egyesületekbe is számos ha- zai lap jár, de egyikbe-másikba külföldiek is. A nagy- váradí izraelita olvasótársaság pl - a korabeli sajtó tudósítása szerint - megrendeli az összes magyar és "azon külföldi lapokat, melyek leginkább nemzetüket tárgyazzák" /82./, s a kis falusi egyesület, a szász- kányi Rábaközi olvasótársaság ugyancsak " minden ha- zai folyóiratot járat." /83./

Igy a reformkorban nincsen az országnak olyan ré- sze, ahova a kaszinók, társalkodók és olvasóegyletek révén az időszaki sajtó legfontosabb hazai termékei /de számos helyre, különösen a városiasabb települé- sekre, ahol az értelmiségi rétegek ezeket is igénylik, a külföldiek is/ el ne jutnának. Ezek az egyletek az

1830-as évektől kezdve fontos közvetítő szerepet töltenek be a folyóiratok és hírlapok, illetve a közönség közt.

A kaszinókba és egyletekbe járó lapok egyrészt széleskörű közönségigényt elégítenek ki, másrészt új rétegekkel bővítik az olvasóközönséget. A társaságok könyvtáraiban folyó rendszeres lapolvasás s az olvasottak feletti viták hatása tülterjed az egyletek körén, érződik a megyegyűlések, sőt az országgyűlések hangulatán s megmutatkozik a szellemi és gazdasági mozgalmak iránti egyre fokozódó érdeklődésben is. Horváth Mihály a kortárs szemével visszapillantva - s némileg a megyegyűléseknél is nagyobb fontosságot tulajdonítva nekik - a következőket állapítja meg a társalgási körök és kaszinók politikai jelentőségéről: "A társalgás ezekben jobbra politikai kérdések körül forgott, melyek nem ritkán olyan élénken vitatottak, hogy méltán kétség támadhat: nem adtak-e ezen társalgási körök, a bennök uralkodó fesztelenségnél fogva, mely a megye termében szólni átálló, gyakorlatlanabb szónokot is felbátorította s mintegy elragadta, a reformesszének terjedésének még jelentékenyebb lökést, mint a megyék gyűlésein folyt tárgyalások... A szabad szó s vitatkozás már nem szorítkozott egyedül az évnegyedi gyűlésekre; folyt az mindennap, minden órában ama társalgási körökben..." /84./ S az ő véleményét még

kiegészíthetjük assal, hogy az itt folyó vitatkozásokba bekapcsolódhattak azok a kaszinótagok is, akik nem lévén nemesek, a megyegyűlések terneibe nem jutottak be. Az egyeletek tehát szélesebb rétegeket vontak be a politikai életbe - de a művelődésbe is - mint a reformkorszak bármely más intézményei, szervezetei.

A lapok útján történő időszervi politikai és kulturális tájékoztatás mellett a kaszinóknak, társalkodó egyleteknek és olvasóegyleteknek jelentékeny szerepük volt a könyvirodalom terjesztése terén is. Az egész országot behálózó könyvtáraik - a nyilvános közönyvtárak csekély száma miatt - legsszélesebb rétegekhez jutatták el a hazai és külföldi irodalom mindenféle válfaját. Elsősorban a magyar irodalomnak neveltek közönseget, de terjesztették a külföldi könyveket is, sőt akadt olyan olvasótársaság, a kolozsvári főasszonyok arisztokratikus olvasóegylete, amely " a honia kívül minden miveltebb nyelveken irt, s tagjai izlése szerint választandó" könyveket gyűjtött és 1839-ben már 700-nál több kötettel rendelkezett. /85./ Szép számmal vannak azonban olyan kaszinói és egyleti könyvgyűjtemények, amelyekben még ennél is nagyobb a könyvállomány. Az 1840-ben alakult Fajér megyei Olvasó Társaság nyomatott katalógusa 2268 művet sorol fel, összesen 4320 kö-

tetben / 437 magyar, 685 német, 1058 latin és 88 francia, olasz és angol munkát /86./; köztük szinte minden addig ismert magyar író munkáit, a világirodalom klasszikusait és jeles íróit, a különböző tudományágakba tartozó műveket, hazai újságokat s folyóiratokat és lexikon^{ok}at is. Petőfi székesfehérvári színészkedése idején, 1842⁴ novemberében, -a hogy erről Szuper Károly naplójában beszámol - olvasója volt a könyvtárnak; itt olvasta az újságokban Megyeri halálhírét. A társaság székesfehérvári olvasóterme, mint "fő könyvtár" a megyebeli "fiókkönyvtárakat" is ellátta könyvekkel, így olvasnivalót biztosított a vidéki lakosoknak is. /87./

A fennmaradt adatok szerint különösen az erdélyi kaszinók, polgári társalkodók és olvasóegyletek rendelkeztek jelentékeny könyvtárakkal. Kolozsvárott, ahol 1847-ben mindhárom intézmény működött, a kaszinó könyvtárában 3000 kötet, a polgári társalkodóéban közel 500 mű /kb. 1000 kötet/, az olvasótársaságban pedig 800 mű állt az olvasók rendelkezésére. A polgári társalkodó könyveinek túlnyomó többsége mindenki számára hozzáférhető, magyar nyelvű munka volt; a könyvtár elsősorban a reformkori magyar szépirodalmat terjesztette, de számos neves kortárs külföldi író műveit is magyar fordításban. Kiadott katalógusa / A Kolozsvári

Polgári Társalkodó könyvtárának jegyzőke. Kolozsvár, 1847./ a rendkívül népszerű erdélyi regényíró, Jósika Miklós 17 művét tartalmazza, Eötvös két műve / A falu jegyzője és Magyarország 1514-ben/ s Kemény Zsigmond és Jókai Mór fiatalkori írásai mellett, de korabeli költők munkáit is: Petőfi 5 verskötetét, továbbá Vörösmarty, Garay, Tompa és mások költeményeit. A magyarra fordított külföldi írók közül Balzac, Cooper, Dickens, és Schiller a legkiemelkedőbb kortárs szerzők. Az olvasótársaság is gyűjtött magyar könyveket, de könyvtára jórészt külföldi munkákból áll, többnyire eredetiben. Katalógusa is "A Kolozsvári Olvasótársaságnak magyar, német és francia könyvgyűjteménye" címmel jelent meg 1847-ben. Legtöbb művel - a katalógus címe ellenére - a német és angol irodalom volt képviselve: pl. Kotzebue, a népszerű vígjátékíró, 71, Cooper pedig 51 művel, de Goethe, Schiller, Heine és Hauff vagy Walter Scott és Byron is egy-két tucat könyvvel./88./

A marosvásárhelyi kaszinó könyvei közt kezdetben ugyan a németek voltak túlsúlyban /1833: összesen 58 mű és csak 22 magyar közülük/, de később a magyarok javára billent a mérleg / 1842: 134 magyar könyv, 295 kötetben és 29 idegen nyelvű, 41 kötetben/. Ahogy a politikai és közéletben intenzíven résztvevő kaszinók-

6 műveit a Kistól a Kelet népeig, vagy Károna
ban általában itt is számos a politikai és publi-
cisztikai s gazdasági tárgyú munkát találunk; pl
Szcéhenyi/Elek Kereskedéstudományát, de olyan külföl-
di műveket is, mint a "liberalizmus bibliájaként"
emlegetett Rotteck és Welcker-féle Staatslexikon.
A reformkori magyar irodalmat pl. Vörösmarty újabb
munkái és az Árviskönyv képviselik, amelyeknek az
előfizetői közt jónéhány kaszinó és olvasóegylet
szerepel /89./ A marosvásárhelyi olvasótársulat ala-
kulásáig, 1837-ben közel 400, 1845-ben pedig már
kb. 750 kötetből álló könyvtára lényegében magyar
irodalmi gyűjtemény. Feltűnő, hogy a legtöbb művel
még az 1830-40-es évek fordulóján is Kasinczy van
képviseelve, de Jósika Miklós itt is nagyon népsze-
rű, ahogy a kevés külföldi szerző közül Kotzebue
is./90./

Erdélyben a kisebb városok és helységek ka-
szinóinak és olvasó egyesületeinek egyikében-másiká-
ban is tekintélyes volt a könyvgyűjtemény nagysága:
a nagyenyedi kaszinóban 1500 /1847/, a gyulafehérvá-
riban 400 /1839/, a kis mezőváros, Felvinc olvasótár-
saságában 800/1847/, de még Aranyosgerend falusi ol-
vasó egyesületében is 500 kötet /1848/ könyv állt a
tagok rendelkezésére: színvonalas hazai és magyarra
fordított munkák, pl. Jósika, Eötvös, Fáy András,

Jómai ill. Cooper és La Fontaine művei./91./ Nem véletelen, hogy Kovács Pál író, a győri Hazánk szerkesztője is korán felfigyel a korabeli sajtó híradásai alapján az erdélyi olvasótársaságokra s célszerűbb és korszerűbb intézményeknek látván őket mint a Magyarországon "olgy divatossá vált" kaszinókat, - amelyek egyrészt a nőket kizárják tagjaik közül, másrészt gyakran "haszon nélküli" időtöltésre, pipázásra és játékokra szoktatják tagjaikat - Győrben 1839-ben Czuczor Gergely és mások támogatásával olvasótársaságot alapít. Az olvasótársaság 1840 elején "mintegy 600 darab tudományos és szépliteraturai magyar s német könyvvel dicsekedhetik", 1844-ben pedig a "virágzó olvasótársaság.... számos magyar és német hírlapokon kívül kétezer háromszáz egynéhány kötet könyvet számlál közkönyvtárában, melyeknek száma folyvást gazdagittatik; úgy, hogy magyar és német nyelven írt jelesebb munka nem jelenik meg, hogy az meg ne rendeltetnék számára." /92./

A győri olvasótársaság könyvállományának nagyságáról és összetételéről az első években megjelent katalógusok pontosan tájékoztatnak. A társaság 1840-re és 1841-re kibocsátott névkönyve egyben könyvjegyzéket is tartalmaz, 1842-től pedig már önálló nyomtatott katalógusa lát napvilágot./93./ /Az 1840. és 1841.évi jegyzék szak-

beosztása megegyezik egymással, az 1842-es önálló-katalógusé azonban lényegesen eltér tőlük, így részletes összehasonlításukra nincsen mód./ A teljes könyv-állományt 1840-ben 203 mű, 1841-ben 403 mű, 1842-ben pedig 733 mű 1268 kötete képezte. /1840-ben és 1841-ben a kötettség nincsen feltüntetve./ Évről-évre jelentékenyen gyarapodott tehát a könyvtár: 1841-ben 200, 1842-ben 330, 1843-ban pedig - Császor kéziratos feljegyzései szerint /94./ - 358 munkával; teljes állománya 1844 elején 1091 mű volt 1838 kötetben. Az alapításkor, 1840 elején Kovács Pál által említett 600 kötet négy esztendő alatt több mint a háromszorosára emelkedett. Az 1840. és 1841. évi könyvjegyzék külön szakcsoportokban tünteti fel a német munkákat. 1840-ben a 203 mű alkotta teljes állományból 122 magyar és 81 a német, 1841-ben pedig a 403 műből 249 a magyar és 154 a német munka; s ez arra vall, hogy az olvasóközönség tekintettel volt a győri német polgárság olvasmányigényére is, de a város németül tudó magyar lakossága is hozzájuthatott a német irodalom és tudomány eredményeihez, sőt a német nyelv közvetítésével más külföldi alkotásokhoz is./95./

Az állomány tartalmi összetétele rendkívül változatos és gazdag, a politika és szépirodalom mellett minden ismeret- és tudományág /nyelvtudomány, jog gazdaság, történettudomány, életírás, földrajz és statisztika, utleírás, filozófia, teológia, nevelés, győ-

gyázzat, a természettudományok különböző válfajai) /képviseelve vannak benne, de nem hiányoznak a külfönnfele hazai és külföldi lapok és folyóiratok sem. 1843-ban a könyvanyagnak több mint a fele szépirodalmi munka és - a társaság vezetőségének és tagságának modern, polgárosuló ízlésére vallóan, - a régi klasszikus irodalom termékeinek a mennyisége /összesen 9 mű 12 kötetben/ eltorpúl a modernebb nemzeti irodalmi alkotások nagy száma /611 mű 1052 kötetben/ mellett. Az irodalom egészéből is kiemelkednek a regények és egyéb elbeszélő műfajok /297 mű 671 kötet/, valamint a különböző drámai munkák / 176 mű 179 kötet/, de szép számmal vannak költemények ill. verses művek /81 mű 104 kötet / és ide sorolja a katalógus a nagyobb részt irodalmi vonatkozású közleményeket tartalmazó zsebkönyveket is / 57 mű 98 kötet./

A magyar irodalom támogatása és népszerűsítése különösen szívéigye annak az olvasótársaságnak, amelynek a reformkor egyik legjelentékenyebb lapját, a győri Hazánkat szerkesztő és Petőfi-barát Kovács Pál a vezető egyénisége. Külföldi művek magyarra fordítva vagy németül a regények és elbeszélő munkák, illetve a drámák csoportjában fordulnak elő. A magyar irodalmi művek tulajdoni többsége felvilágosodáskori a még inkább a reformkorszakban megjelent alkotás, korábbi

csak néhány kiemelkedő vagy népszerű író munkája található a könyvek között. A katalógus magyar verses műveket tartalmazó szakcsoportjában a régi irodalmat Zrínyi minden munkája és Gyöngyösi István legolvasottabb eposza, a Murányi Vénusz képviseli. A felvilágosodáskori nemesi-nemzeti szellemű költészet jeles alkotójának, Kisfaludy Sándornak három munkáját /Himfy szerelmei, Regék a magyar előidőkből, Gyula szerelme/, a kor legnagyobb plebejus költőjének, Csokonai-nak Poétai munkái 4 kötetét, Virág Bendeknek ugyancsak a Poétai munkáit, Berzsenyinek két, Kisfaludy Károlynak pedig egy verseskötetét olvashatták a kör tagjai. A reformkor első időszakának költészetéből is gazdag válogatást tartalmaz a katalógus: a kiemelkedő költők művei közül pl. Kölcsey két, Vörösmarty négy/ Zalán futása, Versei, Kisebb hősköltemények, Újabb munkái/ és Bajza egykötetét; a Vörösmarty nyomába lépők közül Pázmándi Horvát Endre Árpád című eposzát és Kisebb költeményeit, Garay János Csatár című eposzát és Cruczor Gergely Poétai munkáit; a Bajza hatására keletkező és az 1830-as években nagyon divatos és népszerű un. almanach-lirából pedig pl. Kunoss Endre Dalfűszerét, Császár Ferenc költeményeit, továbbá Székács József Szerb népdalait, Vajda Péter A nap szakaszai és Tóth Lőrinc Szivhangok című kötetét.

A magyar regények és elbeszélő művek csoportjában a korai, még külföldi példák nyomán keletkezett román-irodalmat Baróczi Sándor franciából magyarított és átdolgozott Kasszándrája és Szekér Joákim Defoe hatására írt Magyar Robinsona képviseli. Az eredeti magy^ar regények sorát az első hazai társadalmi regény, Fáy András A Bélteki-ház című műve nyitja meg, de a reformkor regényírói közül Győrben is Jósika Miklós a legnépszerűbb, összesen 12 regényét /8-at magyarul, 4-et németül/ olvashatták a kölcsönzők. Mellettük Petrichevich Horváth László Az elbujdosott, Csáhl József Szirmai Ilona és Vajda Péter Tárcsai Bende c. regénye ill. az utóbbinak A legszebb leány címen megjelent elbeszélései, továbbá Kisfaludy Károly-Kölcsey Ferenc és Kovács Pál beszélei, elbeszélései tartoznak a korabeli próza java terméséhez.

A magyar drámai irodalmat is jeles szerzők munkái reprezentálják a győri olvasóköri körben. A legtöbb művel, 7 munkával a kor legtermékenyebb szín^{szí}írója Kisfaludy Károly van képviselve / Stibor vajda, Iréne, Kérők, Csalódások, A leányőrző, Szécsi Mária, Tatárok Magyarországon/, de rögtön utána 6 drámájával Vörösmarty következik /Marót bán, A fátyol titkai, Csongor és Tünde, Kincskereső, Bujdosók, Salamon király/. A korábbi időszakból Kisfaludy Sándor három műve, a kortársak munkái közül

Szigligeti Edének ugyancsak három műve, Eötvös Bosszúja, Teleki László Kegyence s Kovács Pál és Nagy Ignác ^{színmű}színműveinek a gyűjteménye található még a katalógusban.

A győri olvasóköri az érdeklődő és a magyar irodalmi műveket ^{magyar} ismerő olvasók ténylegesen korszerű és modern magyar irodalmi műveltségre tehettek szert, de a világirodalom számos fontos alkotását is megismerhették németül vagy magyar fordításban. A külföldi írók közül Cooper, 18, Bulwer 17, Dickens 8 regényével, Shakespeare 2 magyarra fordított drámájával / Macbeth, Julius Caesar / és németre fordított színműveinek 8 kötetével képviseli az angol irodalmat. A francia szépirodalmi alkotások közt Balzac négy regénye / pl. a Goriot apó és az Egy homályos ügy / és Scribe Egy pohár víz című drámája kapott helyet német fordításban, a németül szerezte meg az olvasótársaság a neves spanyol drámaíró, Calderon színműveinek hét kötetét is. Legtöbb kötet a német irodalmi művek csoportjában található: pl Goethétől a Wilhelm Meister, a Die Wahlverwandschaften, a Vermischte Werke / 2 kötetben / és összes drámai művei, Schillertől a Prosaische Schriften / 3 kötetben / és minden drámája, Hauff összes művei és ^{am}mindenütt népszerű Kotzebue magyarra fordított színműveinek 9 kötete. A győri olvasótársaság

művelt vezetősége tehát valóban folyvást gazdagította magyar és német nyelven írt jelesebb munkákkal a társulat könyvtárát és kitűnő szakértelemmel és irodalmi tájékozottságról téve tanúságot olyan gyűjteményt állított össze, amely tagjai hazafias, tudományos és irodalmi kiművelését szolgálta, s a kaszinók egy részét jellemző haszontalan időtöltés helyett hasznos ismeretek megszerzésére és nem mes szórakozásra adott nekik módot.

A kaszinóban folyó "henye" szórakozás miatt - Kovács Pálhoz hasonlóan - másutt és mások is felszólalnak az országban, de a magyarországi kaszinók többsége is megfelel Széchenyi megfogalmazta művelődési hivatásának és feladatának; egyben olvasóegyesületek is, lényeges alkotórészüik a könyvtár. A szegedi belvárosi kaszinó kezdettől gyűjtötte a kor magyar irodalmának jóles termékeit s 1844-ben könyvtára 419 magyar és 51 német művet tartalmaz./96./ A zempléni kaszinóban Széchenyi "Kelet Népe" s Kossuth erre válaszoló "Felelete" mellett, a Magyar Tudós Társaság évkönyveit, fontos gazdasági munkákat /pl. Pethe Ferenc: Pallérozott mezei gazdaságát és a len, a kender és dohány termesztéséről szóló szláv nyelven megjelent könyveket/, Kisfaludy Károly munkáit, Mon-

tesquieu Perzsa leveleit /1815-i párisi kiadás/
olvashatták a tagok más fontos könyvekkel együtt./97./
Széchenyi művei, a Hítel, Világ, Stadium és a Kelet
Népe 1.kiadásban találhatók az egri kasszinókönyvtá-
rában is. A reformkori irodalmat itt - csak a legje-
lesebbeket kiemelve - Kölcsey, Kisfaludy Károly és
Vörösmarty művei képviselik. Amikor a kasszinói választ-
mány takarékpénztár felállítására tesz javaslatot Eger-
ben, Fáy András "Terve a pestmegyei köznép számára fel-
állítandó takarékpénztárnak" című munkáját rendeli meg,
mint "mely az egész tervnek létesítése módjait magába
foglalja." Az egri kasszinó is tehát "minden valamire
való, érdemes könyvet megvett, ami csak megjelent."/98./

Rendkívül gazdag és változatos volt a Beregmegyei
Kasszinó könyvállományának az összetétele is. A vezetőség
itt kezdettől nagy súlyt helyezett gazdasági művek be-
szerzésére, fontosnak tartván a megye gazdasági előhala-
dását. A legelsőkk közt vásárolták meg Széchenyi Lovakrul
című munkáját, Csorba Andráás és Balásházy János gazdasá-
gi műveit, J.Burger osztrák szerző mezőgazdasági kézi-
könyvét és A.D. Thaernek, a tudományos mezőgazdaságtan
megalapítójának összes műveit németül, majd utóbb néh-
tányórástással, iparral és kereskedelemmel s baromrivos-
lással foglalkozó könyveket is megszerestek. A reform
politika problémáit Széchenyi műveiből /Hítel, Világ,

Stadium, Kelet Népe/ és Kossuth Feleletéből ismer-
ték meg a tagok, de a reformkor minden számottevő
íróját olvashatták a kasszinói könyvtárban: Kazinczy
munkáit 4 kötetben, Kölcsey Összes műveit 6 kötet-
ben, Jósika Miklós regényeit 15 kötetben, Nagy Ignác
Magyar titkok című művét, Kuthy Lajos Hazai rejtél-
meit és novelláit, Eötvös Józseftől A falu jegyzőjét
és a Bosszút, Teleki László Kegyenc és Szigligeti Ede
Al-Endre című drámáját, a Nagy Ignác kiadásában meg-
jelent Színműtárban magyar és külföldi drámákat /Gaál
József, Kuthy Lajos, Nagy Ignác, Szigligeti Ede, Ka-
tona József Szemere Pál ill. V. Hugó, K. Gutzkow, Scribe, Bul-
wer, Schiller és mások munkáit/, a Vudós Társaság
Eredeti játékszin és Külföldi játékszin című sorozat-
ában ugyancsak a hazai és külföldi színműirodalom
válogatott darabjait /pl. Vörösmarty, Tóth Lőrinc, Szig-
ligeti, Nagy Ignác, és Obernyik Károly ill. Goethe,
Molière, Iffland, Voltaire, Lessing, Schiller és Al-
fieri színműveit/, továbbá Kotzebue minden munkáit
is 20 füzetben. A Bajza József szerkesztette Törté-
neti könyvtár kötetei a demokratikus és forradalmi
eszméket terjesztették az olvasók körében./99./

A demokrácia és általában a polgári eszmék irán-
ti érdeklődés, a külföldi polgári állapotok s a hazai

reformproblémák és kulturális eredmények megismerésére irányuló törekvés határozta meg a békéscsabai kaszinó könyvtárának az összetételét is. A külföldi történeti, államelméleti és politikai irodalom olyan jeles alkotásait, mint Montesquieu A törvények szelleme, Tocqueville: A demokrácia Amerikában, A. Hermann: Az északamerikai egyesült országok történeteinek munkája és Bajza Történeti könyvtárának kötetei, magyar fordításban szerezte meg a kaszinó, de^a/németül olvasó tagok Rotteck Allgemeine Weltgeschichte c. híres liberális szellemű művét is megismerhették. A külföldet járt reformkori magyar utazók utaleírásai /Böloni Farkas Sándor: Utazás Északamerikában, Szemere Bertalan: Utazás külföldön, Császár Ferenc: Utazás Olaszországban, Gorove István: Nyugat/ is a polgári államok társadalmi, gazdasági és művelődési eredményeiről tájékoztatták olvasóikat. A hazai állapotokkal is számos munka foglalkozik /pl. Fényes Elek statisztikája, Eötvös Reformja, Szalay László: Szónokok könyve, Vay Dániel: Eszmeföredékek az magyar reformról, Horváth Mihály: Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt, Erdélyi János: Nemzeti iparunk/, de különösen gazdag a könyvtár 19. századi, főként reformkori magyar irodalmi anyaga. Több író, pl. Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Ká-

roly, Kölcsey, Vörösmarty, Fáy András és Jósika
Miklós szerepel benne addig megjelent összes munká-
jával, de megvan Eötvös Karthausi és A falu jegyzője,
Nagy Ignác Torsképek, Magyar titkok, és Tisztujítás,
Szigligeti Ede Szökött katona és Két pisztoly, Vahot
Iare Országgyűlési szállás, Vachott Sándor Báthory
Erzsébet című műve is az állományban a számos magyar
és külföldi drámát tartalmazó, Nagy Ignác-szerkesztet-
te Színműtár és a Kisfaludy Társaság kiadásában megje-
lenő a csak külföldi munkákat közreadó Külföldi Regény-
tár című sorozat kötetei mellett. Idegen nyelvű szép-
irodalmi alkotás kevés található, a békéscsabai kaszinó-
ban, ezek közül Schiller összes műveinek egy 10 köte-
tes német kiadása a leginkább említésre méltó. /100./

Az előzőekben ismertetett kaszinókhöz, társalko-
dó egyletekhez és olvasóegyletekehez hasonlóan a töb-
bi is széles rétegekhez juttatta el a politikai és
tudományos felvilágosítás, a művelődés és szórakozás
eszközéit a reformkorban. A haladó, demokratikus, sőt
forradalmi eszmék propagálásával, népszerűsítésével
és terjesztésével, melyet elsősorban időszaki kiadvá-
nyok és irodalmi alkotások útján végeztek, kiemelkedő
szolgálatot tettek a társadalmi és nemzeti haladás-
nak, de az irodalomnak és a tudománynak is. Horváth

Mihály is rendkívül nagyra értékelte politikai, művelődési és közönség-szervező szerepüket és eredményeiket, elsősorban a parlagi körülmények közt élő és szüklátókörű nemesesség körében. "A nem régen még majdnem közönséges idegenség a nyomtatott szótól elenyészett; az olvasási, önművelési vágy terjedt; az európai eszmék s műveltség ismerete lassanként e körökre is elhatott, s foglalásokat tett. E külföldi lapok s könyvekből látni kezdő vidéki nemesességünk, mely kiváltságaiban s a phisikai szükségletek pótszereinek bőségében elfogulva, annyira szerette volt eslegetni, hogy extra Hungariam non est vita, - a nyugoti nemzetek mily roppant haladást tettek a köz és társadalmi élet minden ágazataiban; mily nagy mindenütt a szellemi s anyagi mozgalom; miként rontatnak le mindenütt a hűbéri rendszer mohos maradványai, hogy helyökbe ésszerű, eleven, a kor szellemének megfelelő intézmények emeltessenek; mily óriási haladást tett a tudomány, művészet, ipar és kereskedelem mindenütt! Éresni kezdék, hogy csak Magyarország maradt hátra;.... itt pang, tesped minden, egyaránt a szellemi s anyagi élet nyilatkozataiban stb.... Ezek megismerése pedig már magában hordá a haladás csiráit." /101./